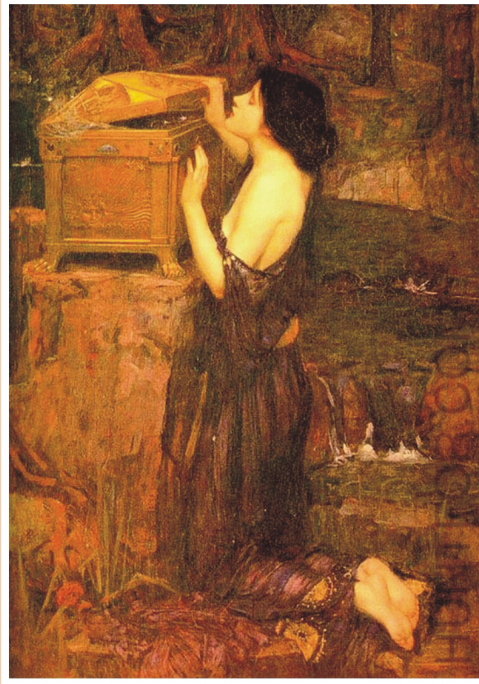

Pandora Könyvek 39.

Zimányi Árpád

**NYELVVÁLTOZÁSUNK
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
VONATKOZÁSAIBÓL**

EGER, 2017

Zimányi Árpád

NYELVVÁLTOZÁSUNK
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
VONATKOZÁSAIBÓL

Pandora Könyvek

39. kötet

Zimányi Árpád

**NYELVVÁLTOZÁSUNK
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
VONATKOZÁSAIBÓL**

Sorozatszerkesztő:

Prof. Dr. Mózes Mihály

A 2016-ban megjelent kötetek:

H. Tomesz Tímea:

A TARTALOMHOZ FORMA
A tömegkommunikáció szövegfajtái
történeti és pragmatikai keretben
(36. kötet)

Tarnóc András:

ERŐSZAK ÉS MEGVÁLTÁS
Az indián fogságnapló
mint az amerikai eredetmítosz sarokköve
(37. kötet)

Lőrincz Gábor:

**NYELVI VARIATIVITÁS A SZLOVÁKIAI MAGYAR
NYELVVÁLTOZATOKBAN**
(38. kötet)

Zimányi Árpád

NYELVVÁLTOZÁSUNK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIBÓL

Líceum Kiadó
Eger, 2017

Lektorálta:

Minya Károly
főiskolai tanár

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN 1787-9671

ISBN 978-615-5621-41-3

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Mb. kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád

Nyomdai előkészítés: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

I. Múlt és jelen. Korszakos életművek mai tanulságai	7
Comenius életművének mai tanulságai.....	9
Mikszáth nyelvművészete a kortársak szemével	16
Teleki József gróf öröksége.....	23
II. Nyelvünk a 21. században.....	31
Adalékok a <i>be</i> igekötő „újszerű” szerepéhez.....	33
A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról.....	42
Nyelvtanok, kézikönyvek, tanulmányok	43
Fordítások	45
Hiperkorrekció – túlhelyesbítés	46
Összegezés	47
Szóképzésünk újabb jelenségeiből	48
Termékeny képzőnk, a -z	48
Ritka alakulatok	50
A főnevek neméről.....	52
Szóhasználati és jelentésváltozások.....	54
Asszisztens – assistance – assziszt	54
Tábla – tabletta – tablet.....	57
Opció – lehetőség – opcionális lehetőség.....	59
Mellesleg – nem mellesleg.....	59
Egy szólásváltozás természetrajza: hab a tortán – cseresznye a habos tortán.....	60
Az általános alany mint fordítási hiba.....	62
A szaknyelvi terminológia változása, különös tekintettel az orvosi nyelvre	65
Általános jellemzők.....	65
Szaknyelvi igekötő-használat.....	68
Idegen szó használata magyar megfelelője helyett	70
Az orvosi szaknyelv átalakulása	72
Az egységesítés követelménye.....	73
Kifejezéstípusok eredetük szerint.....	74
Bonyolult szerkezetek	74
Egyszerűsítés betűszókkal.....	75
Szemantika	76
Rendszerszerűség	76
Összegezés	77
III. Szociolingvisztika.....	79
A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemi és főiskolai hallgatók körében	81
Bevezetés	81
A válaszok értékelése.....	82
Összegezés	91

I.

Múlt és jelen

Korszakos életművek mai tanulságai

Comenius életművének mai tanulságai

1. Az utóbbi évtizedekben alaposan háttérbe szorult Comenius életművének kutatása, a comenológia. Munkássága a 20. század elején Jan Kvačala (Kvacsala János) révén került reflektorfénybe (Kvačala 1921), majd az 1950-es évek elején Magyarországon, sárospataki tartózkodásának 300. évfordulóján jelentek meg könyvek, tanulmányok, valamint a hiánypótló bibliográfia. A következő jeles alkalom 1992-re tehető, születésének 400. évfordulóján az előbbihez hasonló, bár nem annyira intenzív könyv- és tanulmánykiadásoknak lehetünk tanúi. Mai vizsgálatunknak is az évforduló, mégpedig a soron következő évforduló ad különös időszerűséget: 1592-ben – tehát kötetünk megjelenésekor éppen 425 évvel ezelőtt – született a nagy hatású, európai hírű tudós, pedagógus.

A multikulturalizmus fogalma minden kétséget kizáró módon összekapcsolható Comenius nevével. Maga a fogalom természetesen nem volt használatos abban a korban, de mai szemmel és értékítélettel visszatekintve gazdag életművére, bátran alkalmazhatjuk rá is, akárcsak korának kiemelkedő műveltségű személyiségeire, tudósaira, polihisztoraira. De nem csupán a legnagyobbakra, hanem mindazokra, akik a kor szokásai szerinti peregrináció révén külföldi egyetemekre kerültek, hogy aztán visszatérve szülőföldjükre, hazájukban kamatoztassák megszerzett ismereteiket, tapasztalataikat (Sötér főszerk. 1964. 223).

Ha pusztán végigtekintünk a változatos életpálya állomásain, már maga a felsorolás is jelzi, milyen szerteágazó hatások érték-érhették, és a kulturális sokszínűség megtapasztalásához minden lehetőség adva volt számára. Csak röviden: Morvaország, Németország, Lengyelország, Anglia, Svédország, Magyarország (Sárospatak), Lengyelország, végül Hollandia fémjelzi működésének főbb színhelyeit. A bővebb áttekintés előtt azonban érdemes fölvezetni a kor tudományosságának minőségét, hogy elhelyezzük benne a több mint fél évszázados tevékenység főbb eredményeit, ez alkalommal a címben meghatározott vizsgálati körnek megfelelően.

2. Két, egymásba fonódó tényezőt érdemes kiemelni Comenius munkássága kapcsán: a pedagógiát és a tudományokat, a tudományosságot. Személyében ugyanis ez a kettő korát jóval megelőző módon és minőségben, elválaszthatatlanul eggyé forrott, ahogy azt életműve is ékesen bizonyítja. Korának új irányzata, az enciklopédizmus, Francis Bacon filozófiai hatásával párosult, és éppen Comenius rendszerében érte el tetőpontját. Az enciklopédizmus a tudományok végső eredményinek összefoglalására törekedve, az egyetemes bölcsesség – a pánszófia – elérését tűzte ki célul. A természettudományok ekkor kezdtek kibontakozni, de a régi világkép lényegében tovább élt. A tudás, a megismerés kulcsát keresték, amelynek segítségével a világ titkainak kapuját kinyithatják, az egyetemes módszert, amellyel a világfolyamat látszólagos káoszában

rendet lehet teremteni (Sötér főszerk. 1964. 224–5). A nagy pedagógus az enciklopédizmusból levezethető pánszófia eszméjével az ifjúságot is megcélozta, hiszen az ő iskolája a tudás egészét kívánta átnyújtani tanítványainak. Sokak előtt lebegett már korábban is egy olyan egységes tudomány eszméje, amely mind tárgy, mind módszer szempontjából egészet alkotna, hiszen valójában az egész élet iskola, és mindenkit mindenre meg kell tanítani – ez Comenius valóban demokratikus, egyszersmind enciklopédikus igénye (Kovács 1962. 17, 19). A részletekbe most nem merülhetünk bele, hiszen *A pánszófikus iskola tervezetének* bevezetője 44 pontban határozza meg a legfőbb alapelveket. Csupán néhány, a témánk szempontjából releváns, de igen beszédes idézet:

7. Minden tudnivaló legjavát oltuk be az elmékbe, mégpedig úgy, hogy ne legyen semmi égen, földön, vízben, a föld mélyében, semmi a testben és lélekben, semmi a Szentírásban, a mesterségekben, a gazdaságban, semmi az államban és az egyházban, egyszóval semmi az életben, a halálban és magában az örökkévalóságban, amit a bölcsesség kis jelöltjei alaposan ne tudnának.

8. A tudnivalóhoz csatolni kell a tennivalókat, amikben gyakoroltatni kell ifjainkat. Vagyis a dolgok ismeretéhez kapcsolni kell a feladatokban való cselekvőkészséget, aktivitást. [...]

9. Minden tanuló nyelvét kellemes ékesszólásra kell igazgatni. De ezt nem csupán egyetlen nyelven, hanem az anyanyelven kívül három nyelven. (Kovács szerk. 1962. 123–4)

Szerb Antal „a jövő szállításcsinálóját”, a felvilágosodás előfutárát látta benne, akiben három mozzanat futott össze: az autonóm ember útját előkészítő filológus szellem, a szektárius szabadságszeretet és a spiritualista miszticizmus (Szerb 1972. 113).

Szintézist teremtő korszakos tudományos és pedagógiai munkássága azért vált lehetővé, mert a 17. század első harmadában megszorodtak az alapfokú képzést nyújtó kisiskolák, ahol már nemcsak vallási ismereteket, katekizmust tanulhattak a gyerekek. Gyarapodtak az iskolával szemben támasztott igények: a műveltség alapvető elemein kívül – mint amilyenek az anyanyelvi ismeretek, valamint az olvasás, írás, számolás – egyre határozottabban megfogalmazódott a hétköznapi életben közvetlenül használható praktikus tudnivalók, illetőleg a természettudományok iskolai oktatása iránti igény, és szerepet kapott a jó módor, a jólneveltség elsajátítása is.

3. Az általános bevezetőt követően arra keressük a választ, hogy Comenius multikulturalitása miből táplálkozott és miben mutatkozott meg. Az előbbi élettrajzának részleteiből, az utóbbi pedig műveiből állapíthatjuk meg.

Comenius 1592-ben született a morvaországi Nivnicében, uradalmi cselédek gyerekeként. Családneve *Szeges* volt, szülei pedig Magyarországról érkeztek a határ menti településre. Első művein a *Nivanus*, *Nivnicenus*, *Nivnicensis*, *Marcomanno-Nivniczenus*, *Neufeldius* név szerepelt; nemzetközileg ismert ne-

vét később vette föl, a közeli *Komna* település alapján, ahol ifjú éveit töltötte. Így jött létre a cseh *Komenský* (*Komňanský* > *Komnianský* > *Komnenský*), ill. a latin *Comenius* forma. A származását bizonyító adatokat Bakos József, az egri főiskola nyelvészeti tanszékének vezetője, munkásságának egyik legjobb magyarországi ismerője, kutatója dolgozta föl még az 1960-as években. Nem csupán a név etimológiáját tárta föl Karel Dolina, Jan Jelinek és František Vyskočil tanulmányai alapján, hanem helyszíni kutatások révén a matrikulákat, anyakönyveket is végignézte. Ezek alapján egyértelműsítette és bizonyította Comenius származását, majd vázolta a család történetét (Bakos 1965/1966).

Szüleinek korai halála után Comeniust nagynénje taníttatta a cseh testvérek elnevezésű protestáns felekezet támogatásával. Ez a népi mozgalom a huszita hagyományokat követte, és antifeudális irányultsága mellett jelentős volt pedagógiai programja is. Fontosnak tartották az olvasás és írás tanítását az egyszerű emberek számára, hogy minél szélesebb körben megismertethessék a Bibliát. Állandó üldöztetések közepette tevékenykedtek, mégis a nevelést, oktatást szívügyüknek tekintették, és egyre többen csatlakoztak hozzájuk a nemesek köreiből. Mozgalmuk a cseh nép Habsburgok elleni küzdelmének jelentős állomása. Comenius a cseh testvérek iskoláját kijárva, teológiai tanulmányokat folytatott Németországban, Herborn és Heidelberg egyetemén. Nagy hatással volt rá az enciklopédista Johann Heinrich Alsted – akinek tanítványa volt –, valamint Francis Bacon, az angol materialista, empirista filozófia első meghatározó alakja. Mindezek alapján egyre világosabban látta, hogy az összes emberi ismeretet a legegyszerűbb, legáltalánosabb alapfogalmakra kell visszavezetni, és ki kell dolgozni ezeknek egymáshoz való viszonyrendszerét is. Ez a mindent átfogó tudomány a fentebb már vázolt pánszófia, azaz a tudományok tudománya.

Egyetemi tanulmányait követően, 1614-ben Pířerov városában pappá szentelték. Lelkészi szolgálata mellett a város gimnáziumában tanított. 1618-ban kitört a harmincéves háború, amely súlyos csapásokat hozott számára: feleségét, gyermekeit elvesztette, házát feldúlták, és menekülésre kényszerült. Csakhamar vereséget szenvedett a csehek Habsburg-ellenes felkelése, és a Habsburgok felszámolták az ország önállóságát, a katolicizmust államvallássá tették, majd felszlatták a cseh testvérek közösségeit. Comenius még ebben a vészterhes időszakban is folytatta tudományos munkáját: teológiai, filozófiai, földrajzi, gazdaságtörténeti tárgyú tanulmányokat írt, és 1623-ban született a cseh nyelvű próza első számottevő alkotása, *A világ útvesztője*.

Életének következő, igen termékeny szakasza Lengyelországba vezetett. Üldözöi elől a cseh testvérek egy csoportjával Lesznó (Lissa) városába menekült, ahol lelkészi és tanári munkával tizenkét esztendő telt. Olyan meghatározó alkotásai születtek itt, mint a *Didactica Magna* (Nagy oktatástan), a *Vestibulum* (Előcsarnok) és a *Janua linguarum aurea reserata* (A nyelvek kitárt arany kapuja). Az utóbbi jelentőségét mutatja, hogy az 1631-es megjelenését követő három évtized alatt szinte az egész művelt Európa megismerhette: len-

gyel, cseh, magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol, svéd, holland, görög, sőt arab, török, perzsa és mongol stb. nyelvre is lefordították (Bakos 1964. 171). Folytatta a korábban megkezdett pánszófiai művét, amelyben a világot a maga teljességében, összefüggésrendszerében kívánta bemutatni. E szemlélet azonban szembeállította saját hittestvéreivel, akik szerint a mindentudás kizárólag Isten képessége. Egyházi zsinat elé idézték, de sikerült megvédenie igazát. Ezt követően nagyszabású – filozófiai, politikai és pedagógiai kérdéseket tárgyaló – mű írásához kezdett *De rerum humanarum emendatione* (A világ égető problémáinak megoldása) címmel, amelyben többek között egy új pedagógiai felfogás előképét vázolta fel. Az új nevelés segítségével lehet megmutatni a jobb, emberibb jövő felé vezető helyes utat. Olyan világot képzelt el, amelyben mindenki megtalálja a boldogságot, és mindenkinek joga lesz arra, hogy élete végéig tanuljon.

1641-ben Samuel Hartlib, egy Londonban élő német kereskedő meghívta Angliába, hogy ott a társadalmi reform elősegítésére főiskolát alapítson. Befolyásos emberekkel tárgyalt, és itt írta a *Fény útja* című esszéjét, amelyben meghirdette programját. Elképzelései olyan nagy hatásúak voltak, hogy a parlament fontolóra vette a főiskola létesítését, amely minden nemzet fiait fogadta volna. A polgárháború kitörése azonban megakadályozta a terv megvalósítását, és 1642-ben elhagyta a szigetországot. Két rangos meghívást kapott ekkor: egyfelől Richelieu bíboros Franciaországba invitálta, másfelől az amerikai ifj. John Winthrop, Connecticut állam kormányzója a nem sokkal korábban alapított Harvard College elnöki tisztét ajánlotta fel neki, amikor Európában keresett pedagógus-teológust. Comenius mégis egy harmadikat választott: a svéd kormány felkérését fogadta el, hogy a *Janua* mintájára írt tankönyvsorozattal segítse elő az ottani iskolák megreformálását. Így született meg harmadik fontos nyelvkönyve *Atrium* (Fogadóterem) címmel.

A harmincéves háború űzte el szülőföldjéről, de annak befejezése, a vesztfáliai béke (1648) nem hozta meg a várva várt eredményt sem Comeniusnak, sem pedig a csehek számára: a Habsburgok nemzetközi tekintélye megtört ugyan, de abszolutista hatalmuk nem csökkent birodalmukban. A protestánsokra és katolikusokra kimondott vallásszabadság pedig nem vonatkozott a cseh testvérek szektájára. A cseh száműzöttek számára Lengyelország nyújtott menedéket. Így visszaköltözött Leszno városába, ahol morva püspökké választották. Ő volt az utolsó a cseh-morva papságból, aki betöltötte ezt a tisztséget.

Itt kapta meg Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony levelét, melyben felkérte arra, hogy segítse a sárospataki kollégium újjászervezését. Szakmai tervein kívül két okból is szívesen fogadta a meghívást. Egyfelől azért, mert szülei magyar földről vándoroltak Morvaországba, tehát nem volt teljesen idegen számára sem Magyarország (Dörömbözi 1992. 5), másfelől pedig azért, mert Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György révén lehetőséget látott a Habsburgok elleni fellépésre. Kiváló tankönyvei már Sárospatakra való érkezése előtt utat találtak a

magyar iskolákba, és magyar fordítások is léteztek (*Janua lingua latinae vestibulum* – A latin nyelv kapujának előcsarnoka, Várad, 1643.; *Janua lingua latinae reserata aurea* – A latin nyelv feltárt aranykapuja, Várad, 1643), és a pataki vendéglátók is elsősorban mint újszerű latin nyelvtankönyvek íróját ismerték.

4. A pataki iskola I. Rákóczi György támogatásának köszönhetően már korábban is nagy kisugárzású kulturális és oktatási központtá vált. Tanárai közül több Heidelbergben szerezte diplomáját. Munkásságának méltatói szerint (pl. Jan Kvačala 1921) meghatározóak voltak ezek az évek, többek között mostani vizsgálatunk szempontjából is. Dörömbözi János szerint ugyanis Comenius egyre határozottabban felismerte a szomszéd népek együttműködésének szükségességét, s nem csupán a külpolitikában megnyilvánuló közeledést, hanem egymás kultúrájának és egymás nyelvének megismerését hirdette. Helyesen látta, hogy egy nép függetlenségének záloga a lakosság kulturális szintjének emelése. Ez a gondolat a későbbi évszázadok alatt egész térségünkben igazolódott, s a fegyveres felkelések mellett a különféle nemzeti függetlenségi törekvések legfontosabb pontjaként szerepelt. A cseh nép, a cseh nemzet érdekeinek képviselőitől kiindulva eljutott ahhoz a gondolathoz, hogy az egész emberiség javát kell szolgálnia, s a világot meg kell szabadítani a pártoskodás szellemétől (Dörömbözi 1992. 9). Következzék néhány gondolat mindezek szemléltetésére a magyarországi tartózkodása alatt született műveiből:

Azt a nemzetet mondjuk boldognak, amely [...] békés természetű, jó szomszédai vannak, békében és egyetértésben él.

Nemcsak magyarok lakják ezt a földet, hanem fennmaradt rajta az ősi lakoságnak (szláv, német) sok ivadéka, észrevétlenül máshonnan is sok német, rutén, román, sőt török telepedett le. Ezért lakosai nem egy, hanem legalábbis ötféle nyelven beszélnek, s e nyelveket egymástól egy egész világ választja el, úgyhogy egyik ember a másikat éppúgy nem érti meg, mint a bábéli toronynál, hacsak nem a közös latin nyelven beszélnek, vagy ha valaki két-három vagy négy nyelvet meg nem tanult, de egyet sem jól, amint történni szokott.

(*Gentis Felicitas* [A nemzet boldogsága], 1654; in: Kovács szerk. 1962. 359)

A művelt nemzetek az idegenek iránt nyájasak, az utat az ismeretleneknek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérő iránt emberségesek, és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalábbis az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel. [...] Ami tehát minket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tieteknek nem volt elegendő műveltsége. [...] Ha ti, hunok tehetségtekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni.

(A lelki tehetségek kiműveléséről, 1650; in: Kovács szerk. 1962. 93)

Ímént az egyes szám második személy alkalmazása tette személyesebbé, hatásosabbá a stílust. Beszédés megszólításokkal másutt is találkozunk:

Figyeljetek, kérlek, népeim és rokonaim, magyarok, morvák, csehek, lengyelek és szlavónok! (I. m. 97)

Itt csupán rokonainak nevezi a hozzá közel álló népeket, míg a *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz* című, kevésbé ismert 1651-es művében öt részt, öt egymásra épülő csoportot tételez, amikor erkölcsi kérdéseket pontról pontra vizsgál. Ez az öt egység: a család, a nemzet, a szomszédos népek, egész Európa, valamint az egész földkerekség. Mai szemmel nézve igen figyelemreméltó gondolat, az európaiság fogalomköre is megjelenik, a még nagyobb körbe – kisség utópisztikusan –, a világ egészébe beágyazva:

Nemzetedet megszabadítod az értelmi és erkölcsi barbárságtól, egyúttal a szomszédos népeknek: az osztrákoknak, morváknak, cseheknek, sziléziaiaknak, lengyeleknek, ruténoknak stb. szintén segítségére leszel, hogy a barbárság és a szolgaság igáját lerázzák. De egész Európának is, amely viszálykodásoktól szenved, segítségére leszel, hogy könnyebben egyesüljön a boldogító békében, szeretetben és rendben. És elősegíted, hogy hasonlóképpen megtérjenek és üdvözüljenek a világ összes népei. [...]

A szomszédos népeknek segítséget nyújtasz, ha segíted védelmezőiket. Európának leszel segítségére, ha nem szegülsz azok ellen, akik a szövetséget ki akarják terjeszteni. A világnak teszünk kedvére, ha a földkerekség népeinek ajánlva kiadjuk az emberek helyzetének javításáról szóló Egyetemes Tanácskozást.

(Kovács szerk. 1962. 210, 215)

Comenius négy esztendeig, 1650 és 1654 között tartózkodott Magyarországon. Ez alatt az idő alatt készítette el mind máig legismertebb munkáját, az *Orbis Pictus*, amelynek igényes kiadásához – a gazdag képanyag fametszetekkel való megjelenítéséhez – nem voltak meg a feltételek. Patakról visszatért Lesznóba, és folytatta képes tankönyvének munkálatait. A kéziratot Nürnbergbe küldte, ott jelent meg a latin és német nyelvű könyv 1658-ban, amely két évszázadon keresztül folyamatosan megtartotta népszerűségét Európa-szerte. A magyar nyelvű – ugyancsak nürnbergi – kiadásra tíz évet kellett ugyan várni, de hamarosan követte a brassói (1675), majd a két lőcsei (1685, 1728) kiadás. Az első magyar nyelvű *Orbis Pictus* nyelvjárás-történeti és fordítástudományi tanulságait Bakos József dolgozta fel (Bakos 1967).

A magyarországi évek után Comenius ismét visszatért Lesznóba. Sárospatakról való távozását Szerb Antal bukásnak minősíti, összefüggésben azzal, hogy kitűzött céljait nem tudta megvalósítani (Szerb 1972. 113). Csupán néhány munkás év adatott számára lengyel földön: a várost elpusztították, több kézírata megsemmisült, és előbb Hamburgba költözött, majd Amszterdamban telepedett

le. A város támogatta tudományos munkáit, és előkészítette műveinek gyűjteményes kiadását. Még 78 éves korában is újabb nagyszabású terveket dédelgetett, amelyeket azonban halála miatt már nem tudott megvalósítani.

5. Comenius didaktikai és metodikai alapelvei napjainkban is megállják helyüket. Mai szakmódszertanunkban továbbra is meghatározó szerepe van a szemléletességnek, a tudatosságnak, a rendszerességnek, a következetességnek, valamint a tananyag koncentrikus bővítésének (Zimányi 2000. 18). A szemléletesség elvét – Bacon nyomdokain haladva – Comenius dolgozta ki először részletesen, amikor a konkrét tapasztalatszerzés fontosságát hangsúlyozta. A tudatosság elve a tekintélyelvűség elleni határozott állásfoglalást jelenti. Ne a tudós szerzők legyenek a tudás valóságának bizonyítékai, hanem az érzékszervek és az elemző értelem. A mechanikus, megértés nélküli tanulás helyébe a megértett-megemésztett ismeretek tudatos elsajátítását állítja. A koncentrikus tananyag-elrendezés elve – a lineáristól eltérően – azt jelenti, hogy az iskola minden fokon mindent tanítani kell, fokozatosan bővülő terjedelemben. Az ismeretek így egy-egy rendszerre alkothatnak már a kezdeti fokon is. Erre a rendszerre épülhet a következő osztályokban tanított koncentrikusan bővülő, fokozatosan gazdagodó ismeretanyag. (Didactica Magna 1992. 46–53)

Comenius igen változatos és rendkívül eredményes életpályát mondhat magáénak. Hatásáról most csak annyit, hogy az 1800-as években Németországban a nevelésügy különös figyelmet kapott, és Comenius megbecsülése újjáéledt. Imént vázolt élete és a kiragadott szemelvények sora bizonyítja, hogy mai szemmel nézve a világpolgár előképét láthatjuk benne. Csehország iránt mindig is megvallott hazafias érzelmei mellett európai polgárnak tartotta magát, s mélyesen hitt az emberiség egységében – jogosan tekinthetjük tehát őt és munkásságát, annak szellemét a kulturális sokszínűség, a multikulturalizmus egyik kiváló példájának.

Irodalom

- Bakos József 1964. Comenius tankönyvei: A Janua. A Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, Eger, pp. 171–209.
- Bakos József 1965/1966. Comenius magyar származásáról – a Szeges családnévről. *Magyar Nyelv* LXI. 89–91.; LXII. pp. 85–88.
- Bakos József 1967. Az első magyar nyelvű Orbis Pictus nyelvjárástörténeti adatai és tanulságai. In: Bende Sándor szerk. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis V.*, Eger, pp. 155–169.
- Dörömbözi János 1992. Előszó. In: Johannes Amos Comenius: *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs, pp. 6–29.
- Kvačala, Ján 1921. Komenský. Jeho osobnosť a jeho sústava vedy pedagogickej. Praha.
- Kovács Endre szerk. 1962. *Comenius Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sötér István főszerk. 1964. *A magyar irodalom története II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szerb Antal 1972. *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Zimányi Árpád 2000. A tanítási óra részeinek módszertana. In: Dobóné Berencsi Margit – Zimányi Árpád *Anyanyelvi tantárgy-pedagógiánk vázlat*. Líceum Kiadó, Eger, pp. 18–32.

Források

Johannes Amos Comenius 1961. *A világ útvesztője*. Magyar Helikon, Budapest.
Johannes Amos Comenius 1992. *Didactica Magna*. Seneca Kiadó, Pécs.

Mikszáth nyelvészet a kortársak szemével

1. Mikszáth Kálmán születésének 170. évfordulóján merész vállalkozás, ha át akarjuk tekinteni a nagy író műveinek fogadtatását, munkásságának értékelését, művészetének elemzését. Az elmúlt száz év nagyszámú elmélyült tudományos munkával gazdagította a róla alkotott képet. A jelentősek közül az élre kívánczik Rubinyi Mózes könyve, amely még Mikszáth életében született, és halála évében jelent meg (1910a). Korszakonként haladva, és csak a legjelentősebbeket számba véve: Schöpflin Aladár (1941), Király István (1952) átfogó munkái mellett eljutunk az utóbbi évtizedek sokszínű tematikájú elemzéseire, amelyeket többek között V. Raisz Rózsa folyamatos és elmélyült kutatásainak eredményeit bemutató gyűjteményes kötet fémjelez (2008). Szinte lehetetlen feladat áttekinteni azoknak a rövidebb dolgozatoknak a sorát, amelyek a nyelv- és irodalomtudományi folyóiratokban, illetve tanulmánygyűjteményekben, konferenciakötetekben jelentek meg. Mindeközben nem feledkezhetünk meg az összefoglaló irodalomtörténeti munkák szintéziseiről sem (Szerb Antal 1934; Sötér főszerk. 1965; stb.).

Mindezek miatt azt a megoldást választottam, hogy Mikszáth nyelvészetének, stílusának értékelését kortársai méltatásai alapján foglalom össze, ezzel is felidézve korának szemléletét, egyszersmind összevetve az akkori megállapításokat a későbbi, illetve mai véleményekkel. Az 1900-as években Mikszáth alkotói pályájának csúcán volt. Megbecsülését jelzi, hogy egymás után jelentek meg nemcsak regényei, elbeszélései, hanem a róla szóló, vele és műveivel foglalkozó írások is. Az ötvenegy kötetes Mikszáth Kálmán munkái c. sorozat 32 kötete már halála előtt megjelent, a többi 1917-ig látott napvilágot. Író jubileuma alkalmából 1910-ben – közvetlenül halála előtt – a Magyar Nyelvőr három, a Magyar Nyelv című folyóirat egy közleményt publikál: Rubinyi Mózes és Bíró Sándor tanulmányai Mikszáth nyelvét elemzik, majd bemutatják, kritikailag elemzik Rubinyi József Mikszáthról szóló könyvét. Ezekon kívül további kisebb írásokról is beszámolhatunk, összességében tehát igen gazdag anyagot elemez-

hetünk a száz évvel ezelőtti folyóiratok jóvoltából. A jubileumi esztendőn kívül áttekintettem a két folyóirat korábbi évfolyamait – a nagyobb múltú Magyar Nyelvőrt egészen 1880-tól –, és további, témánkba vágó írásokkal árnyalhatjuk a kortársak Mikszáth-képét.

2. A nagy író nyelv művészetének legavatottabb kortárs méltatója Rubinyi Mózes, aki egyben a Mikszáth-kiadás sorozatszerkesztője. Magyar Nyelvőr-beli tanulmányában (Rubinyi 1910b) sokoldalúan vizsgálja a stílus és a nyelvhasználat jellemzőit. Mindenekelőtt a szereplők egyéni beszédmódjára hívja föl a figyelmet. Mikszáth nyelvalkotó képességét nem a teremtésben, hanem a továbbképzésben látja. A nyelvújítókkal szemben ő nem gyárt, hanem átalakít, mint a beszélő ember. (A nyelvújítás folyamata ekkor még a közelmúltnak tekinthető, „hivatalos” lezárása 1872, a jellemzően ortológus szemléletű Magyar Nyelvőr megindulásának éve. Az 1900-as évekből nézve a nyelvújítás fő időszaka is egy évszázadon belül zajlott, nem véletlen tehát a folyamatos hivatkozás, összevetés.) Mikszáth alakjai – de ő maga is – úgy szólnak, hogy halljuk a beszédüket: a rögtönző ember szövegalkotásának minden természetes színe benne van a dialógusokban.

A prózáíró stílárís hatása két tényezőtől függ: tud-e beszélni, és tud-e beszéltetni? Mikszáthra az elbeszélés helyett inkább az elmesélés illik nyelvvezetésnek következő jellemzői miatt: a népmesei fordulatok variálása (*mentünk, mendegéltünk; köd előtte, köd utána*), a mesemondó bebeszólásai, személyes megnyilvánulásai (*jaj igen, elfelejtettem mondani*), sajátos, népies kötőszóhasználat (*hanem hiszen, no hiszen, hát hiszen* – Rubinyi a *hiszent* új kötőszónak tartja,), átmenetek, áthajlások ismétlésekkel, közvetlen hatású *in medias res* kezdések. Szintén népmesei színezetű vonás az, amit Rubinyi az író magára utalásának nevez. Mikszáth egyáltalán nem bújik el alakjai és előadása mögé: az események hevében, a leírás jelzői közt gyakran csendes mosolygásával bebeszól alakjainak beszédébe, kineveti vagy megcsodálja őket. Az áthajlás egyéni sajátosságai közül azért nevezetes, mert más íróknál csupán elszórtan fordul elő, ő viszont rendszeresen él vele.

A beszéltetés legegyszerűbb fajtája az idézés. Az idéző mondat igéjének elhagyása népnyelvi sajátosság, ezt alkalmazza Mikszáth, így balladai elevenségét, gyorsaságot ad a cselekménynek. Visszatérő népies szerkezete az *aszongya*, illetve a *hogy aszongya*. Főként az élő beszéd jellemzője a megszólítás, becézés: *édes húgom, amice, uram, lelkem*, s mindezek olykor az udvariasságon túl lépve alázatosságig fokozódnak: *csókolom kezeit, kérem alásan, instálom alásan, könyörgöm alásan*. A bemutatott példák népies, de nem népieskedő, hanem eredeti magyaros fordulatok, melyek túlzásba vitelétől mindig is tartózkodott az író.

Részletesen foglalkozik Rubinyi Mikszáth humorával. A humornak vannak nyelvbéli kifejező eszközei is, de igazi művészi munkában nem ezek a legfontosabbak. Mikszáth humora nem külsődleges, bohóc-humor. Maga a cselek-

ménye, illetőleg a szereplők jelleme adja humorát. Humorának stiláris eszközei – az egyéni nyelvhasználatától ezúttal eltekintve – a szójátékok. A szójáték ennek a kornak [ti. az 1900-as évek elejének] egyik tulajdonsága – illetve ahogy Rubinyi fogalmaz – betegsége. A nagyvárosokban keletkezik és burjánzik el, ott, ahol az emberek sokat összeverődnek társaságba, szellemeskednek. Szülője a nyelvi pajzanság, amely tréfás kapcsolatokba hozza a rokon alakú vagy értelmű szavakat, és kicseréli jelentéseiket (*A pör eldőlt, én is eldőlttem vele*).

Rubinyi Mózes másik, Magyar Nyelv-beli tanulmányában újabb szempontokkal is kiegészíti az iméntieket: „Mikszáth nyelvének nevezetes tulajdonsága a jellemző erő. Egyéni nyelven beszélnek alakjai is. Látjuk a gyermek nyelvét, a leányok stílusát, a tudakos emberét, a professzorokét. Ismeri a magyar hivatali, orvosi, jogi stílus csodabogarait. A magyarul jól nem tudók magyar beszédének nagy jellemzője: cigányos, tótos, németes, táblabírós-latinos, budapesties stílusok.” (Rubinyi 1910c 69) A nyelvtani jellegzetességek közül vizsgálja az elbeszélő múlt szerepét, a kijelentő mód helyett alkalmazott felszólító módú mondat szerkesztést, a függő mondat feltételes módjának idegenszerűségét, illetőleg a főnévi igenévi szerkezeteket (*emlékezni látszott, csodálkozni látszott*). Számos példával illusztrálja a metaforikus jelzők gazdag tárházát: *a remények paráztstüze, a fantázia köpüje, az idők rokkája* (i. m. 71).

3. Mikszáth mondat szerkesztéséről Bíró Sándor írt figyelemre méltó cikket a Magyar Nyelvőrben (1910). Behatóan vizsgálja, hogy miképpen viszonyul ez a sajátos írói nyelv a népnyelvhez. Bevezetésképpen a szerző megállapítja, hogy népies íróink korábban csak annyiban voltak népiesek, hogy a városi olvasók előtt ismeretlen szavakat, szólásokat alkalmaztak. Mikszáthra viszont a népies szó- és mondatkötés jellemző. Az élő beszédet követő stílusa semmilyen nyelvtani kényszert nem ismer, könnyedségét néha a pongyolaságig viszi. Előadásának lényege a közvetlenség. Sajátos szerepet szán a mutató névmásoknak: rámutatnak valakire úgy, mintha éppen ott lenne mellettük. A sűrítés gyakori eszköze az idéző mondatok (*így szólt, mondta*) elhagyása. Bíró megfogalmazza azt a jelenséget is, amelyet szabad függő beszédnek nevezünk, és amelynek kialakulása, kialakítása az idéző mondatok elhagyásából ered, és az írásjelek nélküli idézéssel folytatódik.

Ugyancsak az író stílusának jellegzetessége a határozók ún. pleonasztikus alkalmazása. Beszédben lépten-nyomon előfordul, de írásban – legalábbis addig – kevésbé figyeltek föl rá: *Ott dolgozott a harmadik faluban. Benne volt abban a ládikában mindene*. A két helyhatározós példa után következzen módhatározóval is: *Hanem úgy pörén járt-kelt*. Az azonos mondatrészi szerepű mutató névmás (névmási határozószó), illetve névszó együttes – itt pleonasztikusnak mondott – használatát mai leíró nyelvtanaink szabályos értelmezős szerkezetnek minősítik, mivel az általános jelentésű, tartalmatlan névmást (határozószót) pontosítja, értelmezi a névszó.

Bíró nagy teret szán a szórend kérdésének. Meglátása szerint Mikszáth gyakran él az irodalmi nyelvben megszokottól eltérő szórenddel. A jelenségnek népi, népmesei háttere van, példaként az alany hátravetését idézi: *Hallja a beszédet világszép Ilona*. Hasonló szerkezetű mondat Mikszáthtól: *Kapott a jó alkalmon Nagy Mihály*. Külön csoportja az alany hátravetésének az az eset, ha számnévi jelzője van: *Mind együtt ültek a bírák*. Folytatva a szórendi vizsgálatokat, megállapítása szerint festői hatás érhető el a módhatározó mondat végére helyezésével vagy az ige után vetésével. Ez az eljárás más esetben az értelmi fokozás eszköze: *Megneheztelve pattant fel, hátra szegve a nyakát kevélyen. Kiugrott az ágyból hirtelen. Megfenyegette a két ujjával gyerekesen*.

Külön foglalkozott a jelzők hátravetésével is: *Édes anyám pedig így szólt szegény*. Ha a szónak több jelzője van, akkor a szó előtt és után is állhatnak. Mikszáthnál sokszor az összes hátravetett helyzetbe kerül, igen jelentékeny stílushatást okozva: *A legény arcán mosoly jelent meg, gyöngye, bágyadt*. Ha jelzett szó előtt állnának, mintegy elvonnák a figyelmet róla, hátravetett helyzetben viszont van ideje a befogadónak arra, hogy értékelni, értelmezni tudja őket. (Nem érdektelen a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének lap alji megjegyzése, mely szerint Jókainál is gyakori a hátravetett szórend.)

Bíró Sándor több megállapításának nyelvhasználati, nyelvhelyességi vonzata van. Érdeemes néhányat összevetni a 20. századi, illetőleg a mai nyelvművelés értékítéletével.

– Igeköötös igék, igenevek tagadása: kizáró tagadás esetén a tagadószó az igekötő és az ige közé kerül: *el nem fogadna tőlem semmit*. Mikszáth azonban nyomatéktalan helyzetben is használja.

– A megengedő *is* szórendi helye: Mikszáth nem követi a korábbi szokást, mely szerint az igei állítmány után áll, hanem a mai nyelvhasználatnak megfelelően alkalmazza: *Ha kedve is jött néha...* (*Ha kedve jött is...* helyett.)

– Az író előszeretettel élt a beszélt nyelvre jellemző mondatátszövődéssel. Következő példánkban a tárgyi mellékmondat alanya átmegy a főmondatba tárgynak. *Most már értem Mária miasszonyunkat, amiért leküldte magára azt az esernyőt*. Ehelyett: *Értem, hogy Mária miasszonyunk miért küldte le...*

– A tanulmány foglalkozik a mondatrend kérdésével. A mellékmondat-főmondat sorrend ugyancsak beszélt nyelvi sajátosság: *Nem lesz semmi bajod, úgy betakargatlak. Ki vezette haza, nem tudta*.

– Szokatlan mondatrend, közbevetések, hátravetések – mindahány úgyszintén a lazább fogalmazásmód velejárója: *Fölfogván ügyetlenül egész térdéig, amikben megbotlott volna, a hosszú szoknyáit*. (Itt a kötőszóhasználatot is furcsállja a szerző.)

– Gyakori Mikszáth műveiben a *hogyan mondja* szerkezet: *Az árát kéri, hogyan mondja, te vitted el*.

– Külön téma az összetett mondatok központosítása, a vesszők vagy egyéb írásjelek elhagyása (*Ne tessék kérem ilyet mondani*).

Bíró Sándor alapos tanulmányát igen figyelemreméltónak tarthatjuk, mivel Mikszáth írásművészetének legjellemzőbb vonására mutat rá, arra, amit utóbb Schöpflin Aladár a következőképpen fogalmaz meg: [Mikszáth] „Legsajátabb tulajdona a mondat. A magyar mondatalkotásnak nincs vele egyenrangú mestere a prózában. Tökéletesen értette a mondat numerusát, azt a titkot, amelynek tudása képesíti arra, hogy pusztán a szavak egymásutánjával, a szórendben való egymás mellett rakásával egészen különös dallamszerű hatást, valami hangulati többletet adjon a mondatnak.” (Schöpflin 1941) A legújabb kutatásokat összefoglaló munka címében tehát nem véletlen a Mikszáth mondatalkotására való utalás: *Aki megszelídítette a magyar mondatot* (V. Raisz 2008). (A cím egy Esterházy Péter-idézet parafrázisa.)

Némileg más megvilágításba helyezi az iménti stílus- és szövegjellemzőket Kovács Kálmán a fél évszázaddal később szerkesztett hatkötetes irodalomtörténetben. Úgy fogalmaz, hogy Mikszáth „egy közvetlen, naiv előszóbeli előadás fordulatait *imitálja*” [kiemelés tőlem: Z. A.]. Majd így folytatja: „Hozzátartoznak imitációjához azok az apró elcsúszások, amelyekkel a fonal elvesztését vagy a valóságon való pillanatnyi túllendülést utánozza” (Sötér főszerk. 1965. 714). E megfogalmazással, szóhasználattal mintha csökkenteni próbálná a Mikszáth-stílus szuggesztivitását, hatásosságát. Így is van, az életmű összegezésében negatív megjegyzést kap a „romantikus egyoldalúság” (i. m. 760), míg „a kritikai realizmushoz való közeledése” érdemként említődik (uo.).

4. 1910-ben jelent meg Rubinyi Mózes könyve Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve címmel. Bemutatásától itt eltekintünk, mivel a szerző két folyóiratbeli tanulmánya kellő eligazítást nyújt arról, hogy kortársként milyenek értékelte az író nyelvművészetét. Nem érdektelen viszont szólnunk a kötet fogadtatásáról. Közvetlenül megjelenése után Szűcsi József a Magyar Nyelvőr hasábjain írt kritikát róla. Rubinyi alapján Mikszáth legfőbb érdemének tartja, hogy az élet nyelvét vitte bele elbeszélő irodalmunkba. Az ismétlés különböző fajtái, a ritmikus mondatszerkesztés, népmesei fordulatai, rövid kifejező mondatai, dialógjainak egyénileg jellegzetes volta, hasonlatainak tárgyköre, jelzőinek természete – mind-mind a közvetlenség, természetesség felé mutat. Ezek azonban más írókra is jellemzőek, ezért Szűcsi szerint nem meggyőző Rubinyi véleménye.

A recenzens a továbbiakban kiemeli, hogy a szerző „végtelen szorgalmával [...] alapos munkát végzett, és sokban előbbre vitte Mikszáth nyelvművészetének megértését.” Több megállapítással azonban nem ért egyet, szerinte például a próza ritmusa minden jobb prózairónál megtalálható, önmagában ez nem tekinthető jellegzetes stílusjegynek. Hiányolja a pszichológiai háttér határozottabb feltárását, sőt azzal vádolja Rubinyit – akit némileg gúnyosan, idézőjelbe tett kifejezéssel a „nyelvesztetika [sic!] zászlóvivőjének” nevez –, hogy nincs világos képe Mikszáth egyéniségéről. Kifogásolja a statisztikai módszer alkalmazását, amely véleménye szerint az önálló gondolatoktól veszi el a helyet, valamint hiányolja a történeti szempontok figyelmen kívül hagyását (pl. Jókai és Vas

Gereben hatása). A túlságosan szigorú kritikák után úgy nyilatkozik, hogy a könyv a maga nemében első irodalmunkban, mert ilyen alapossággal, felkészültséggel és megértéssel más író nyelvét még nem dolgozták föl (Szűcsi 1910).

5. Továbbra is maradva az 1910-es évnél, megemlítendő, hogy rövidebb írásokban is hivatkoznak az íróra: a *bíróviselt* szó helyességéről elmélkedve Mikszáth A majornoki lázadás c. elbeszélését idézik, amelyben a *bíróviselt persona* szókapcsolatban szerepel, és népnyelvi minősítést kap. Ugyancsak Mikszáth művében szerepel a *miniszterviselt ember* kifejezés (Nyr. 1910. 3. 144). – Rövid ajánlást olvashatunk arról, hogy megjelent Várdai Béla Mikszáth Kálmán c. munkája a Franklin Kiadó gondozásában (Nyr. 1910. 3. 144), valamint Watzulik László Népies elemek Mikszáth nyelvében c. dolgozata Markovits és Garai kiadásában. Az utóbbit Rubinyi Mózes éles kritikával illeti elnagyolt, kidolgozatlan és szakszerűtlen volta miatt (MNY. 377), az előbbi munkáról viszont bővebb ismertetést vagy véleményt nem közöltek.

6. Az 1910-es esztendő Mikszáth-recepciója után röviden tekintsünk messzebb. A két nyelvészeti folyóirat alapján – időrendben haladva – összefoglaljuk azokat a korábbi közleményeket, amelyek valamilyen formában érintik a nagy író.

Az 1896-os Magyar Nyelvőrben Kiss Kálmán szemlézi a Mikszáth Kálmán szerkesztette Almanak című gyűjteményes kötetet. Erős kritikával illet számos szerzőt: idegenszerű, pongyola, színtelen stílusa miatt kifogásolja Rákosi, Szomaházy, Murai, Pekár, Tutsek és Beniczkiné [sic!] írásait. Gárdonyitól is több szerkezetet kifogásol. Tömörkény dicséréte mellett ugyancsak talál kifogásolnivalót, stílusát több helyütt erőltetettnek érzi. Mint írja, kár, hogy a szerkesztő ilyen vétségeket megbocsát író társainak. Mikszáthot illeti a fő dicsőség. Jóízű kifejezések, szólások, képszerű elemek, érdekes ragozási formák (például az *-s* képző gyakorisága: *gyerkőcös, szilvaízes, tincses*). Majd így fejezi be kritikáját: „Midőn így végig vizsgáltuk Mikszáth Almanakját, s elmondtuk róla jót-rosszat, amint megérdemelte, csak azt a kívánságot ismételhettük, bár minden magyar író olyforma gondot fordítana stílusára, szókincsére, mint Mikszáth Kálmán, akkor csakhamar kiszorítanák a színtelen, idegenszerű stílust” (Kiss 1896. 268).

Keszthelyi Miklós a Magyar Nyelvőr 1905. évfolyamában Mikszáth újabb műveiből címmel közöl nyelvhasználati elemzést. „Mikszáth könyveit olvasgatván sok érdekes kifejezést találok, s olyanokat is, amik szótárainkból vagy egyáltalán hiányzanak, vagy pedig ilyen használatukat nem említik” (Keszthelyi 1905. 467). Gyűjteményében azokat a példákat idézi, amelyek szerinte kifogásolhatók, illetőleg más ok miatt érdemelnek figyelmet. Többek között a következőket helyteleníti: *öcsémasszony* (csak *öcsémuram* vagy *hugomasszony* van), *felöltözött ünnepiesen* (helyesen: *ünnepélyesen*), *belenyargalta magát* (helyesen: *belelovalta magát*), *semmi kifogásom nincs, sőt!* (a fokozó *sőt* helyett: *ellenkezőleg*). Helyesli viszont a *hogy* kötőszó ismétlődésének elkerülését, a kötőszó

elhagyását. Ugyancsak jónak találja a szenvedő értelemben használt visszaható igealakot (*akasztódjék föl 13 generális*), amelyet a népnyelv szép példájának tart. Érzékenyen reagál a hivatalos nyelv elemeinek terjedésére: „A nálunk minden uralkodó meddő és néprontó jogászság a nyelvrontásban is érezteti hatását, egész irodalmunkban, sőt már a köznyelvben is elterjednek a *kifolyólag, tekintettel és illetve*-féle cafrangok” (i. m. 469). Nehezményezi, hogy a *kifolyólag* szót Mikszáth is többször használja. Talál kifogásolnivalót a vonatkozó mellékmondatok köztöszóhasználatában is, amelyet szintén a jogásznyelv – de részben a hírlapi nyelv – hatásának, egyszersmind régi németességnek tulajdonít. Számos kritikai megjegyzése ellenére összességében Mikszáthot a legjobb stílusú írónak tartja, akinek nyelvezete nemcsak élvezetes, hanem akitől tanulhatunk is.

Végül következék ismét Rubinyi. A Magyar Nyelvőr 1908-as évfolyamában Mikszáth újabb műveiből idéz hangulatos, találó szavakat, kifejező hasonlatokat, szóképeket (*hajkurász, harapat, hírkacsa, habók, kampa, somolyog, lepogányosít, szitakötő szem, rizkása fog, az idő harasztja takarja*). Majd így folytatja: „Azt írja Mikszáth Jókai életrajzában klasszikus regényírónkról, hogy az ő nyelvezete muzsika. E szép szó valóban ráillik magának Mikszáthnak stílusára is. Az ő nyelvezete szépségében igazán sokszor olyan ritmikus, olyan fülbemászó, mint a zene.” (Nyr. 1908. 79–81)

7. Kitekintés gyanánt, immár túllépve Mikszáth korán és a kortársak véleményén, következék az utókor ítélete. Halála után bő két évtizeddel Szerb Antal így ír: „A Mikszáth-képnek semmi sem árt annyira, mint sok hűséges követője. Modorának külsőségeit aránylag könnyen lehet utánózni, és közvetlensége, éppúgy, mint Petőfié, könnyen tévedésbe hozza az író, úgy jár, mint Mikszáth szakácsnője, akinek nem volt nagy véleménye Mikszáth írásairól, mert meg volt győződve, hogy így ő is tud írni. Pedig éppen az, ami Mikszáthban közvetlenség, válik az utánzóiban elbírhatatlan modorossággá. Itt is egy hajszárlól van szó, mint Petőfi követőinél... De sajnos, a mikszáthoskodóknak még mindig nem jött el Erdélyi Jánosuk és Gyulai Páljuk, aki megmutatja, hogy Mikszáth egyszerűségét nehezebb jól eltanulni, mint Paul Valéry homályos komplikáltóságát.” (Szerb 1972. 404)

Végül megérkeztünk a jelenbe. A Mikszáth-recepciót kutató – több mint egy évszázadot átfogó – válogatásunk egyöntetűen azt erősíti, hogy az író nyelvművészetének megítélése mindvégig elismerő volt. Ez a kép nem is változik, ha a múltba tekintés után előre vetjük tekintetünket. V. Raisz Rózsa méltatása – amely 2007-ben, az író halálának évfordulóján hangzott el Budapesten, a Fiumei úti temetőben –, pontosabban annak befejező része jövendölés gyanánt hat: „Olvassuk [Mikszáth] műveit, hogy az egységben felismerjük művészetének sokféleségét: bölcs humorát, meleg emberségét, kegyetlenül igaz emberlátását, páratlanul bravúros meseszövést, kivételesen gazdag ismeretét a magyar nyelv-kincsből: a frazeológiából, a tulajdonnév-állományból. S ha olvassuk, és írásmű-

vészetének szeretetét, értékelését át tudjuk adni másoknak is, akkor az író élni fog.” (V. Raisz 2008. 69) Bízvást mondhatjuk, hogy a besztercebányai nemzetközi konferencia is eredményesen hozzájárul e nemes célhoz.

Irodalom

- Bíró Sándor 1910. Mikszáth mondatszerkesztése. *Magyar Nyelvőr* 1. sz. 57–63.
- Keszthelyi Miklós 1905. Mikszáth újabb műveiből. *Magyar Nyelvőr* 5. sz. 467–470.
- Király István 1952. *Mikszáth Kálmán*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Ernő 1896. Mikszáth Kálmán *Almanakja*. *Magyar Nyelvőr* 3. sz. 265–268.
- MNy. = *Magyar Nyelv*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. 1905–.
- Nyr. = *Magyar Nyelvőr*. Folyóirat. 1867–.
- V. Raisz Rózsa 2008. *Aki megszelídítette a magyar mondatot*. Dolgozatok Mikszáth Kálmán stílusáról. Mikszáth Könyvestéka 7. Mikszáth Kálmán Társaság, Horpács.
- Rubinyi Mózes 1910a. *Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve*. Révai Testvérek Kiadó, Budapest.
- Rubinyi Mózes 1910b. Mikszáth nyelvművészete. *Magyar Nyelvőr* 1. sz. 49–57.
- Rubinyi Mózes 1910c. Mikszáth nyelve. *Magyar Nyelv* 1910. 1. sz. 69–72.
- Sötér István főszerk. 1965. *A magyar irodalom története IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schöpflin Aladár 1941. *Mikszáth Kálmán*. Budapest.
- Szerb Antal 1972. [Első kiadás: 1934] *Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szűcsi József 1910. Mikszáth Kálmán nyelvművészete. *Magyar Nyelvőr* 5. sz. 215–216.
- Watzulik László 1910. *Népies elemek Mikszáth nyelvében*. Markovits és Garai, Budapest.

Teleki József gróf öröksége

1. A nyelvújítás korának méltatlanul elfeledett alakja gróf Teleki József. Bár Pesten született, tevékeny élete több szálon is kapcsolódik Erdélyhez. Különös időszerűséget ad áttekintésünknek a munkásságához kapcsolódó kettős évforduló. A Marczibányi Intézet három pályázatot („pályakérdést”) hirdetett meg, amelyre két nagyszerű munkát nyújtott be Teleki gróf. Könyvünk megjelenésekor, 2017-ben éppen 200 éve, hogy elkészült „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által” című, részben nyelvbölcseleti, részben nyelvművelő (ezen belül lexikológiai) témájú monográfia. Nem sokkal későbbi az „Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja” című lexikográfiai mű. Értéküket már az a tény is jelzi, hogy mindkettővel elnyerte a kitűzött díjat. Legfőbb érdemük mégis az, hogy korszerű szemléletük hosszú távon, évti-

zedekre irányításként szolgált alakulófélben lévő nyelvészetünk számára: megálapításainak, nyelvleírásának számos pontja visszaköszön a későbbi nyelvtanokban, meglepő módon még a 20. század második felében is. Teleki József neve és tevékenysége mostanra – méltatlanul – a feledés homályába merült, az évforduló kapcsán tehát mindenképpen érdemes felidézni életét, munkásságát, nemcsak annak jelentősége, hanem említett műveinek az utókorra tett hatása miatt is.

2. Teleki József 1790-ben született és 1855-ben halt meg, figyelemre méltó nyelvi szintézisét tehát nagyon fiatalon írta. Ha a családi hátteret nézzük, felkészültségén nem csodálkozhatunk, hiszen édesapja az a Teleki László író, költő, aki 1806-ban ugyancsak pályázatra készítette el „A Magyar Nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklései” című munkáját, és aki később Kazinczyval sűrű levelezésben állt a nyelvújítás, az ortológia és neológia ügyeivel kapcsolatban. Amíg az apa mérsékelt ortológus volt, fia inkább a neológus Kazinczy – ugyancsak kiegyensúlyozott – irányvonalát követte, nélkülözhetetlennek bizonyuló kitekintéssel az európai helyzetre.

Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte, majd a pesti egyetemen folytatta. Sokat jelentett számára a Göttingában töltött további két egyetemi év, amikor megismerkedett az európai, ezen belül főleg a német nyelvvelés elméletével és gyakorlatával. Korszerű forrásokat tanulmányozott és épített be művébe: többek között Adelung, Gedike, Herder, Jenisch, Klopstock, Wieland nevét említhetjük (Éder 1988: 20). Németország után következett hollandiai, svájci és észak-itáliai körutazása, melynek során tovább gazdagította ismereteit. 1815-ben tért haza, és jogi végzettségének megfelelő tisztséget töltött be: helytartótanácsi fogalmazó lett. A következő esztendő hozta meg a pályázati kiírást, pontosabban kiírásokat.

Édesapjának már említett munkáján kívül további közvetlen előzménye Teleki József két művének Kis János „A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimíveltethetése módjairól, eszközeiről”, valamint Pápay Sámuel „A magyar literatúra esmérete” című 1806-ban, illetőleg 1808-ban megjelent könyve. Ezekről kiváló elemzést ad Balázs János nyelvbölcseleti témájú nagy ívű monográfiájának „A magyar nyelvújítás ideológiája” című fejezete (Balázs 1987: 588–609). Teleki jól ismerte Verseghy Ferenc három évtizedet magában foglaló életművét éppúgy, mint Révai Miklós felfogását. Ez az időszak, az 1810-es évek a magyar nyelv, nyelvleírás, nyelvtanítás és nyelvvelés szempontjából meghatározó és rendkívül termékeny időszak volt, az 1772 és 1872 között zajló nyelvújítás fő periódusa (Fábián 1984: 37–40).

3. „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által” nyelvtudományi alapokra fektetve összefoglalja a nyelvújítás addigi eredményeit, és a továbblépés reményében megalkotja a nyelvújítás elméleti hátterét. Bevezető fejezeteiben Teleki József bölcseleti kérdésekből indul ki: foglalkoztatja többek között az emberi beszédtevékenység fejlődése, a nyelvtökéletesség ügye, és ezzel együtt a nyelv tökéletesítésének, azaz a nyelvvelésnek a lehetősége.

Vegyünk szemügyre e témák közül néhány gondolatot! A gyermek beszédfejlődéséről a következő magyarázatot adja: amikor a fiatal elme eszmélni kezd, azonnal gondolatai támadnak. Ezek eleinte rendezetlenek, de nemsokára tiszta képzetekké válnak. Így alakul ki a belső, úgynevezett lelki nyelv. A „társasági élet” – azaz a társadalom hatásai – révén külső jelekkel bővül, és a beszélőszervek segítségével megjelenik a külső nyelv, amely valójában a belső nyelv tükré (Teleki 1988: 114–115).

A pályamű címében foglaltak szerint is számára központi kérdés a nyelvtökéletesség, melynek hat jellemző vonását különíti el: bőség, határozottság, rövidség, tisztaság, regulásság és szép hangzás. A nyelv fejlesztésének legáltalánosabb célja, hogy mindent árnyaltan ki tudjunk fejezni. „A nyelvnek csinosítása, tökéletesítése nemcsak megengedhető, hanem kerülhetetlenül szükséges, minden nemzetnek minden embernek szoros kötelessége” (uo. 116). Meglátása szerint nyelvünk művelésére buzdítanak a nagy európai nemzetek példái, ennek bizonyítására bemutatja az olasz, a francia, az angol, a német és a holland nyelvművelést, sőt foglalkozik a dán példával is. Az utóbbiról úgy nyilatkozik, hogy kis nyelv, mégis kidolgozott, kiművelt eszköz, „a magok szükségeinek megfelel” (uo. 130). Mindezek alapján megállapítja, hogy új szavak és szólások folyamatosan keletkeznek, mégis tudatosan és folyamatosan fejleszteni kell nyelvünk egészét. Ha ez nem történik meg, akkor nem lesz képes ellátni feladatát „mert amely ma határozott, bő és csinos, holnap szűk, határozatlan és éktelen [azaz ékesség, dísz, csinoság nélküli – Z. Á.] lehet” (uo. 140).

A vita nem is a nyelvművelés szükségességéről, hanem annak módjáról bontakozott ki (uo. 143). Teleki a nyelvszokás elsődlegességét hangoztatta (uo. 150), akárcsak három évtizeddel korábban Bartzafalvi Szabó Dávid, a Magyar Hírmondó újíto kedvű szerkesztője, aki tézisekben fogalmazta meg elveit (Fábián 1984: 33). Mindketten úgy látták, hogy a nyelv előbb-utóbb megszokhatja a furcsa szavakat is. Teleki hivatkozik az 1795-ös Debreceni Grammatikára, amely többek között kifogásolta a *lap* (pagina), *nyelvművelés*, *nyomtatvány*, *szótár*, *tökéletesíteni* szavakat. Az észrevételek akkor talán helyénvalók voltak, mégis megmaradtak ezek a formák, mert „szükségünk vagyon reájok” (Teleki 1988: 349). Ez a szemléletbeli alaptétel – ti. a nyelvszokás meghatározó volta – időtállóan bizonyult, hiszen ma is el tudjuk fogadni, ahogy azt a Nyelvművelő kézikönyv nyelvszokás és nyelvi norma című (szó)cikke részletesen kifejti (II. 1985: 374–381). Teleki jól látja az írók szerepét, akik sokszor továbblépnek a nyelvszokáson. Újításaik azonban csak javaslatok, melynek elterjedése, „közön-ségessé válása” már a nyelvhasználókon múlik (vö. író és nyelvi norma, Nyelvművelő kézikönyv I. 1980: 1047–1051; Nyelvművelő kézisótár 2005: 411).

Teleki József munkájának következő fejezetei egyfelől leíró nyelvtannak, másfelől nyelvhasználati, nyelvhelyességi értékelésnek tekinthetők. Bemutatja az új szavak alkotásának lehetőségeit, mindenekelőtt a szóképzés és a szóösszetétel formáit, majd további szókincsbővítési módokat taglal. Sorra veszi a tövek

(a „gyökérszók”) típusait, valamint a toldalékok szerepét és formáit. A képzők közül bemutatja a nyelvújítás korának kedvelt elemeit: *-ás, -és, -ász, -ész, -mány, -mény, -alom, -elem, -dalom, -delem, -ság, -ség, -vány, -vény* stb. Nem pusztán morfológiai, hanem funkcionális vizsgálatokat végez (Teleki 1988: 168–176). Nyelvelírásának számos eleme ott szerepel a Czuczor Gergely és Fogarasi János által készített szótárban, pontosabban annak terjedelmes és igen tartalmas – leíró és történeti alaktannak is tekinthető – bevezető tanulmányában (A magyar nyelv szótára I. 13–170).

Teleki a szóösszetételről megállapítja, hogy segítségével hasznos, világos értelmű szavak jönnek létre. Jól érzékeli, hogy „az összetétel törvényei nyelvünkben nincsenek kifejtve” (Teleki 1988: 204), ezért szorgalmazza azok tüzetes vizsgálatát. Behatóan foglalkozik az idegen szavak átvételével, a szókölcsonzéssel. Elkülöníti a szükséges, a nyelvünkbe beilleszkedő szavakat azoktól, amelyek megőrzik idegenszerűségüket. Javaslatára szerint az előbbieket magyarosan, az utóbbiak idegenszerű formában írandók (uo. 219). Fölfedezi ragozó nyelvünk hajlékonyságát abban a tekintetben, hogy az idegen szavakat is könnyedén tudjuk toldalékolni (vö. idegen szavak, Nyelvművelő kézikönyv I. 925–931; idegenszerűségek uo. 954–961).

„A régi elavult szavak felélesztéséről” fejezet szerint a nyelvi változások egy része „romlás, elaljasulás” (Teleki 1988: 238), ezért is fontos a régi szavak felújítása, amely „kellemetes kötelesség” (uo. 239). Példának hozza Portugáliát, amely több évszázados spanyol hatás után az 1792-ben megalapított „tudományok akadémiaja” (uo. 240) által a 16. századi nyelvi formákat igyekszik újra elterjeszteni. Még ilyen apró részlet tekintetében is hitelesnek tekinthetjük a Teleki által leírtakat, ugyanis mindezt alátámasztja Sziij Ildikó közelmúltban megjelent tanulmánya a portugál nyelvművelésről (Sziij 2008: 281). A felújított szavak között megemlíti a *hős, rege, szobor* főneveket, amelyek az újabb szakirodalom példáiként is feltűnnek (Fábián 1984: 55–56; régi nyelv és nyelvi norma, Nyelvművelő kézikönyv II. 568–571).

„A vidéki szók közönségesé tételéről” fejezetcím mögött – mai megfogalmazásban – a tájnyelvi szavak köznyelvvé válása rejlik. Teleki nagyon hasznos szókincs bővítő eljárásnak tartja: „Mennyire lehetne még nyelvünket ilyenek által gazdagítani, kivált nagy lehetne ebből a nyereség különböző mesterségekben előforduló mesterszavakra nézve” (Teleki 1988: 253). Idézi többek között a *hölgy, csermely, hullám, idomtalan, silány* lexémákat. Hasonló megállapítást tesz az újabb szakirodalom is: „A legszerencsésebb szókincs bővítési mód a nyelvjárási szavak általánosítása, irodalmi szóvá emelése volt” (Fábián 1984: 56). A tájnyelvi szók közhasználatúvá tétele ugyancsak ott szerepel a Nyelvművelő kézikönyv (II. 932–937), valamint a Nyelvművelő kézisótár (2005: 412–413) nyelvi normával foglalkozó írásai között. – A további fejezetek az új szólásmódokkal, a nyelvtisztasággal, a nyelvtani szabályokkal és a szép hangzással foglalkoznak, számos példát bemutatva (pl. az *-iroz* képző „magyartalansága”, a

szerettem férjem, kedvelted fiad igenévi igés szerkezet, valamint az idegen szavak idegenszerű és a magyaros ejtésváltozatának szembeállítását).

Teleki József munkáiról az első részletes méltatást Csűry Bálint adta (Csűri 1909). [A kiváló nyelvésznek egyedül az itt többször hivatkozott 1909-es munkájában szerepel a neve Csűri alakban.] Úgy véli, hogy Teleki legértékesebb, legmélyrehatóbb gondolatai őt már fiatalon a legképzettebb, legkiválóbb nyelvészeink közé emelik. Tolnai Vilmos is igen nagyra értékelte: az iméntiekben bemutatott pályázati anyagát a kor legkiemelkedőbb tudományos munkájának tartja (Tolnai 1929: 138). Éder Zoltán pedig így összegezte: „Teleki művének jelentősége abban van, hogy nyelvtudományi alapokra fektetve, a külföldi idevágó szakirodalmat bekapcsolva és a hazai előzményeket értékesítve rendszeres, összefoglaló előadásban alkotta meg a nyelvújítás elméletét. Magas színvonalon megírt munkája bámulatosan éles ítélettel állapítja meg a szélsőségek között követendő utat.” (Éder 1988: 15) Más szempontot emel ki Balázs János: „Telekinak e bölcs megállapításaival a hazai nyelvfilozófia rövid fejlődésének csúcspontjához érkezett” (Balázs 1987: 609).

4. Teleki József másik jelentős műve lexikográfiai témájú: „Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja”. A pályázati anyag 1821-ben nyomtatásban is megjelent, majd amikor a Magyar Tudós Társaság meghatározta céljait, többek között a „nagy magyar szótár” előkészületeiről, akkor kiindulásul szolgált a hatalmas vállalkozáshoz. A hosszú folyamat ismertetése nem tartozik mostani témánkhoz, de annak eredménye már igen. Amikor 1862-ben megjelent A magyar nyelv szótárának I. kötete, annak előszavában ott szerepel az 1840-ben kiadott felhívás szövege:

A nagy magyar szótár belső elrendelésének s miképeni kidolgoztatásának terve.

Utasításul a magyar Tudóstársaság tagjainak. 1840.

E terv első része, gróf Teleki József akadémiai elnöknek, alapul elfogadott, koszorús munkája (Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja, Pest’ 1821.) után készítve, előleges tudomásul a tagok számára, 1834. kinyomatott.

(Czuczor–Fogarasi I. 2)

A 19. század legjelentősebb szótárán, a Czuczor Gergely és Fogarasi János nevével fémjelzett hatkötetes kézikönyvön kívül az ifjú Teleki elképzeléseinek előremutató és időtálló voltát jelzik a későbbi értékelések is, amelyeket Csűri Bálint gyűjtött össze. Megállapítja, hogy Teleki szótártani munkáját – elkészülte után bő hat évtizeddel – elismeréssel említi Volf György „Előterjesztés a Nyelvtörténeti szótár ügyében” című 1882-es Magyar Nyelvőr-cikkében, Zolnai Gyula pedig később, a századfordulón részletesen méltatja, és a szótárírás módszertanára vonatkozó megállapításait továbbra is érvényesnek tartja „Az új nagy

szótár föladatáról” című 1899-es könyvében (Csúri 1909: 33). Összegezésül Csúri megjegyzi, hogy Teleki ebben a témában is a korabeli nyelvtudomány magaslatán állt, sőt több pontban azt meg is előzi (uo. 36).

Melyek voltak Teleki munkájának figyelemre méltó újításai? Önálló lexicográfiai munkája előzményként szólni kell arról, hogy már A magyar nyelvnek tökéletesítése... harmadik szakaszában – A szók értelmének elváltoztatásáról címmel – Teleki külön fejezetet szentel a jelentésváltozás kérdésének. A magyar nyelvészet történetében ez az első a jelentéstani témájú fejtegetés (Teleki 1988: 224–237). A jelentésváltozásnak csaknem minden formáját ismeri és ismerteti, csak még külön megnevezésüknek hiányzik. Azért is lehetünk büszkéek erre, mert a korszak meghatározó munkája, a német Reisig úttörőnek számító jelentéstani alpműve csak 1839-ben lát napvilágot (Reisig 1839).

Egy tökéletes magyar szótár elrendelgetése, készítése módja többek között a következő témákat dolgozta fel (mai terminusokkal):

- a szócikk felépítése,
- a jelentésmeghatározás különböző formái a szótárban,
- a többjelentésű szavak jelentéseinek időrendi alakulása, a történetiség kérdése,
- a magyar szavakon kívül az idegen szavak (kölcsönszók) feldolgozásának szükségessége,
- az etimológia szerepe,
- az alapjelentés, a jelentésárnyalatok, a stílusérték („az egyes szavak különösen az *előadásnak* mellyik nemében szoktak használtatni”) elkülönítése és feltüntetése,
- a korábbi szótárak eredményeinek felhasználása, a nyomtatásban meg nem jelent, kézíratos munkák felkutatása és anyaguk beépítése a készülő szótárba,
- az írók és a grammatikusok véleményének figyelembevétele.

5. Teleki Józsefet az utókor nem is nyelvészeti munkássága miatt tartja számon, hanem elsősorban tudományszervező és politikusi tevékenysége, valamint történészi munkássága miatt. Kezdetektől részt vett a Magyar Tudós Társaság megszervezésében, és 1830-ban első elnökévé választották. A királyi tábla bírója, Csanád, majd Szatmár megye főispánja, Erdély kormányzója. 1848 áprilisában a forradalmi megmozdulások hatására ő hívta össze az utolsó erdélyi rendi országgyűlést, amely kimondta Magyarország és Erdély unióját. Teleki nem sokkal később lemondott tisztségéről, és visszavonult a közélettől. Hátralévő éveiben történeti kutatásokkal foglalkozott: *A Hunyadiak kora Magyarországon* címmel 12 kötetesre tervezett monográfiáját írta, melynek felét tudta sajtó alá rendezni. Az utóbbi tényre, Telekinek a történelemtudomány területén végzett

ugyancsak kiemelkedő és elismert munkásságára utal későbbi méltatója e szavakkal:

„A szerkesztés módszeréről szóló tanulságos nézetei, az a kívánalma, hogy a szótáríró pragmatikus történetíró is legyen egyúttal, ki a változások okait is fürkésze, mind-mind arra indít bennünket, hogy megirigyeljük a történettudománytól ezt a tiszteletreméltó tudóst, hogy fölszítsuk mint nyelvésznek már-már elhamvahodó emlékét, kinek egész életében legfőbb élvezete volt az igényes kutatással járó folytonos munka” (Csúri 1909: 38).

E rendkívül gazdag életpályának már a kezdete is ígéretesen indult: Teleki nyelvleírásának, jelentéstani és szótártani munkáinak hatása korszakokon átívelt, és több ponton maradandónak bizonyult. Mi sem mondhatunk mást, mint amit az iménti méltatásból idéztünk. A pályamű megszületése után kétszáz évvel tehát mindenképpen illő, sőt jogos is felidéznünk az alkotó alakját és magát az alkotást.

Irodalom

- A magyar nyelv szótára I–VI.* Czuczor Gergely és Fogarasi János (szerk.). Pest. 1862–1874.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Csúri Bálint 1909. *Teleki József gróf mint nyelvész.* Nyelvészeti Füzetek 55. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Éder Zoltán 1988. A Marczibányi Intézet pályakérdése. In: Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 9–26.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szijj Ildikó 2008. A portugál norma. In: Balázs Géza és Dede Éva (szerk.) *Európai nyelvművelés.* Inter Kht. – Prae.hu, Budapest. 280–285.
- Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.
- Nyelvművelő kézisztár.* Grétsy László és Kemény Gábor (főszerk.). Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- Reisig, Karl 1839. *Semasiologie oder Bedeutungslehre.* Lehnhold, Leipzig.
- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

II.

Nyelvünk a 21. században

Adalékok a *be* igekötő „újszerű” szerepéhez

1. Az 1990-es évektől kezdve nyelvészeti szakirodalmunkban hálás témájának bizonyult a *be* igekötő jelentésváltozása. Viszonylag rövid idő alatt több-tucatnyi új alakulat jött létre elsősorban az ifjúsági nyelvben és a bizalmas vagy zsargonszerű nyelvhasználatban. Szóban forgó igekötőnk akkor került a figyelem középpontjába, amikor a kilencvenes évek első felében – a *vállal*, *elvállal*, *felvállal* mellett vagy helyett – megjelent az akkor még sokat kárhoztatott *bevállal*. Majd egymást követték a neologizmusok: *beszól* (‘rászól’ értelemben), *benéz* (‘elnéz’), *bealáz* (‘lealáz’), *bealszik*, *beájul*, *beég*, *beelőz*, *behal*, *belassul*, *befigyel*, *bemódosít*, *behasonlít*, *bejósol*, *besért*, *bebüntet*, *befenyít*, *bekockáztat*, *bezavar* (‘megzavar vkit’) stb. (Nádasdy 2002)

Másféle szempontokat érvényesítve, a nyelvészeti kutatás is foglalkozott a kérdéssel. T. Somogyi Magda 2003-as cikkében elsősorban az ifjúsági nyelvből meríti példáit, és a fiatalok nyelvhasználatának újabb sajátosságaként írja le a jelenséget (T. Somogyi 2003. 371). A *be* igekötős igék szaporodásának okát abban látja, hogy előfordulási arányuk a többi igekötőhöz képest alacsony, csak a *le* igekötőt múlja felül. Hivatkozik J. Soltész Katalin korábbi munkájára, aki igekötőinket történeti és leíró szempontból elemezve megállapította, hogy a *be* igekötő hosszú időn át megtartotta eredeti, irányjelölő szerepét, míg más igekötők – így például a *meg*, az *el* és a *fel* – jelentése bővült, a konkrét irányjelölés mellé hamar felzárkózott elvont értelmű használatuk is (J. Soltész 1959. 122).

Ugyancsak nagyobb távlatokat áttekintő munka Pátrovics Péter tanulmánya, amely igekötőink aspektus- és akcióminőség-jelölő szerepének kialakulását és mai státusát vizsgálja (Pátrovics 2002). Elemzésének mai vonatkozása, hogy bizonyos újszerű *be* igekötős alakulatok esetében elsősorban az iniciatív-rezultatív akcióminőséget és a mozzanatosság kifejezését látja bizonyítottnak, majd mindezek analógiájára a *be* igekötő más igékhez is társul: *befél*, *behány*, *bepancsol*, *becsápol*, *beszól* (Pátrovics i. m. 487).

Nagy példaanyaggal dolgozik Ladányi Mária, aki – létrejöttük okát kutatva – egyszersmind tipizálja is az új fejleményeket (2005). – Szili Katalin kétrészes áttekintése a *be* igekötő jelentésváltozásait kategorizálja, több mint húsz altípus felállításával (Szili 2005). Munkájában különös figyelmet a BENT helyek absztrakciójának és konceptualizációjának (i. m. 296), de nem foglalkozik az új alakulatok tipizálásával, besorolásával.

Englander-Virth Petra dolgozata (2013) ismételten ráirányítja a figyelmet J. Soltész imént már említett monográfiájára, amelyben az igekötő eredeti térbeli jelentése, valamint a perfekció kifejezése mellett részletezi a jelentésváltozás különböző eseteit, úgymint (a) új jelentésárnyalat; (b) más igekötő kiszorítása jelentésváltozás nélkül; (c) kapcsolódás igekötő nélküli igékhez jelentésváltozás

nélkül; **(d)** sajátos csoportnyelvi (műszaki nyelv, diáknyelv stb.) szerep; hivatalos nyelvi szerepvállalás (J. Soltész 1959. 123).

Példatárát tekintve eddig a legbővebb Lipusz Kinga gyűjteménye, amelyben 124 új alakulatot mutat be (pl. *bealakul, bealáz, bealkalmaz, bebüntet, becsillog, bedogáz, bedurvul, beelőz, befájdul, befeszít, begyanúsít, begyorsul, behalványul, behány, behisztizik, beidéz* (idéz helyett, már nyelvészeti doktori értekezésben is), *bekönnyezik, beparázik, besminkel, beszigorít, betámad* stb. (Lipusz 2011a). A pályamunka e része alapján publikáció is készült (Lipusz 2011b).

A tekintélyes lista azonban nem teljes, illetőleg azóta is folyamatosan bővíthető: *befűj* ('játékvezető] lefűj [szabálytalanságot]'), *bejátszik* ('közrejátszik vmiben vmi'), *bekábul, bekezd* ('csapat sportmérkőzésen] erősen, lendületesen kezdi a játékot'), *bekérdez, bekínál* ('felkínál [számítógépes program vmilyen opciót]'), *bememorizál, bepályázik, bepípál* ('számítógépen kattintással] pipa jelével ellát'), *bepróbálkozik* stb. (a szerző gyűjtése).

Láthatóan vegyes a kép: vannak tiszta jelentésváltozásos esetek, amikor a *be* igekötővel új jelentés társul az igéhez; vannak olyan példák, amikor más igekötő helyébe lép a *be*, különösebb jelentésváltozás nélkül, de módosítva annak használati és stílusértékét. A legújabb alakulatok többsége vagy szleng, vagy zsargonszerű elem, nem váltak általános használatú, köznyelvi lexémává (Kövecses 2009, Parapatics 2008). Nem véletlen tehát, hogy legújabb köznyelvi szótáraink még nem tartalmazzák őket (Éksz.²; Eöry 2007). Eöry Vilma szóbeli közlése is megerősítette vélekedésemet: szótára szerkesztésének idejében, a 2000-es évek elején még nem lehetett látni, hogy ezek az új kifejezések mennyire fognak meggyökeresedni, és érdemes-e rögzíteni, kodifikálni őket. Az Új szavak, új jelentések 1997-ből című kiadvány is mindössze három *be* igekötős lexémát közöl, két főnevet – ezeket most nem is vizsgáljuk – és mindössze egy igét, amelyet ráadásul egyedi neologizmusnak tekinthetünk: *becélzás, bezajosodik, behalászás* (Kiss–Pusztai 1999. 22–24).

2. A vázoltakból, de még inkább a nyelvhasználókban kialakult kép alapján úgy tűnik, hogy a *be* igekötős alakulatok szaporodása egészen új jelenség, a 20. század végének és a 21. század elejének korjelző változása. Igaz is lehet ez a megállapítás, de annyi megszorítással, hogy a korábbi időszakhoz – pontosabban az utóbbi évtizedekhez vagy legfeljebb az utóbbi egy évszázadhoz – képest nevezhető újnak, egyedinek.

Távlatos visszatekintéssel azonban más eredményre jutunk. 1862–1874 között jelent meg hat kötetben Czuczor Gergely és Fogarasi János hatalmas vállalkozása, *A magyar nyelv szótára* (a továbbiakban: CzF.), s ennek alapján vönünk párhuzamot a másfél évszázaddal ezelőtti és a mai szóhasználat között.

A *be* igekötős alakulatok a szótár első kötetének a 460. és 643. oldala között található. Az itt közölt több mint 2500 címszóból 850 *be* igekötős ige – a továbbiakban ezek vizsgálatára szorítkozunk. Rajtuk kívül a belőlük képzett

főnévi származékok is százas nagyságrendben szerepelnek, velük továbbra sem foglalkozunk behatóan. Természetesen igen nagy arányban vannak olyan igekötős igék, amelyek jelentése nem vagy alig változott az eltelt időben. Vannak mai szemmel már archaizmusnak tekinthető példák, de ez mintegy negyede-ötöde a korpusznak. Ami viszont szembetűnő, hogy jó néhány alakulat erősen emlékeztet mai nyelvhasználatunk legújabb jövevényeire, legalábbis a jelentéstan és az akcióminőség szempontjait figyelembe véve. Ha nem tudnánk a forrást, jogosan minősítenénk őket olyan formáknak, amelyek huszonegyedik századi logikával, tehát mai szemlélettel vagy gondolkodásmóddal jöttek létre. Megállapításainkat a CzF. szócikkeinek gazdag példaanyaga egyértelműsíti, mivel az értelmezéseken kívül szókapcsolatok, példamondatok és szólások világítják meg a jelentéseket.

Válogatásunk élére kívánczok a *befelet*: 'kereken, hímzés nélkül, szavait nem válogatva, vastagon, de egyszermind alaposan odabeszél valakinek'. *Ugyan befelelek neki. Csak szóljon, majd befelelek én neki* – olvassuk a szó használatát szemléltető két példamondatot, illetőleg előtte a szó értelmezését. Nem lehet nem észrevenni az analógiát a mai *beszól* ('odaszól, rászól') igénkkel. (Az utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy a *beszólás*, *benyögés*, *beköpés* főnevek már az 1960-as években is jelen voltak a szlengben. Egyikre sem volt jellemző az igei használat, és így valószínűleg a *beszól* ige is csak később keletkezett elvonás útján.) – Ha időben még messzebb tekintünk, a Szarvas–Simonyi-féle Magyar nyelvtörténeti szótár (a továbbiakban: NySz.) I. kötetének (1890) tanúsága szerint vizsgált igekötős igékre 'válaszol' jelentésben már korábbi, a 18. század elejéről származó adatunk is van: „*Helyesen bé felel a törvéynapon*” (Csúzi Zsigmond, 1723; NySz. I. 811).

Következő szavunk a *beiszik*, amely egyfelől – akárcsak ma – 'alaposan lerészegedik', másfelől pedig 'pénzét italra költi': *beitta lovát, vagyonát; mindent beitta, beitta az esztét*. A kifejezéseket két közmondás követi: *Beinná még Krisztus palástját is. Kinek rossz a felesége, igya be*. A *beiszik* kétféle értelmezése között tranzitivitásbeli különbség is van: az első esetben tárgyatlan, a második esetben tárgyas igeként használható, de utóbbi jelentése kikopott nyelvünkéből. A NySz. Thaly Kálmántól idéz idevágó példát (év nélkül): *Komámasszony köntösét beiszom* (NySz. I. 1629). – Szintén a tárgyi vonzat megléte (átható ige), illetőleg hiánya (át nem ható ige) okoz jelentésselkülönülést következő CzF.-beli példánk, a *bekerül* esetében. Határozói vonzattal *bekerül valahová*, tárgyas igeként: *az éjjeli őr bekerüli a falut, a csősz bekerüli a határt; bekerüli, azaz körbekerüli*.

Mindhárom eddigi CzF.-példánkhoz közel áll a *bealkuszik* ('alkut köt') és a *bemázsál* ('lemázsál, lemér') ige (vö. mai szaknyelvi *bevizsgál*), hiszen erőteljes módon mai nyelvszemléletet és stílust tükröz, akárcsak a következő alakok. Már akkor meglévő mai jelentése mellett más értelemben is élt a *betart* ('eltart valameddig', a közölt példamondat szerint: *E nagy épület elkészítése talán há-*

rom évig is betart), valamint a *betorkol* ('letorkol'). A szócikkben olvasható magyarázat megvilágítja, miért állt itt a *be* igekötő, mégpedig eredeti, térbeliséget kifejező jelentésében: „*Úgy megcáfol, hogy kukkanni sem mer többet, mintha torkát betömték volna.*” A *hidat épít* – talán a *hiddal beépít* hatására – szintén létezett tárgyalt igekötőnkkel: *behidat* (a CzF. magyarázata szerint: 'folyót, ingoványt hiddal beépít').

A térbeli szemlélet módosulásával, átalakulásával magyarázható az igekötő-használat számos további változása. A *behímez* (pl. kendőt) ma a *ki* igekötővel él, de máris érthetővé válik a korábbi alak a következő értelmezéssel: *kihímez* – 'belehímez a kendőbe valamit', azaz *behímez*. A NySz. 1616-os adattal támasztja alá ezt a formát (NySz. I. 1432). – Szintén a *bele* határozószóval, illetve igekötővel világhatjuk meg a sajátos szóhasználatot a következő alakok esetében: *bepecsételi a levelet, benyomtat a naptárba, hírlapba (belenyomtat valamit; ma: kinyomtat), benyűgöz lovat* (a *nyűg* eredeti értelmét figyelembe véve: *beleteszi a nyűgbe*, azaz szíjjal, kantárral megfelelően lekötözi, rögzíti), *beoktat* (a *betanít* analógiájára; nem *kioktat*), *betelik a hordó musttal (beletöltik, megtöltik és így megtelik), bekövet (bekísér valahová, pl. udvarról a szobába; de vö. mai lekövet), begyűl, beszorítkozik*. Az utóbbi kettő esetében nyilvánvaló a jelentéstömörítés ténye: „*A városi ünnepélyre sokan begyűltek vidékről*” – így a szótárbeli példamondat, az asszociáció pedig a következőképpen hat: *bementek, beutaztak, és így összegyűltek* (CzF.: „csoportosan betakarodnak, behordozkodnak, bejönnek valahová”). A *beszorítkozik* a *beszorul* [a szobába] jelentéstartal-mával függ össze, de további mozzanatok kapcsolódnak hozzá, a szótár szerint imígyen: „*Télen kényelmet, fényűzést abbahagy.*” Szintén bővebb magyarázatot igényel a *behivatalos* melléknév, mai alakjában: *hivatalos valahová*, például *hivatalos a fogadásra*. Eredetileg igekötő azért kapcsolódott hozzá, mert az volt hivatalos valahová, akit oda hívtak, illetve *behívtak: behivatalos a társaságba, zárt körbe meghívott személy*.

Több esetben az egykori *be* igekötő a mai *körbe* ~ *körül* jelentéstartalmának felel meg: *begátol* ('gáttal körülvesz'), *bekertel* ('bekerít, kerítéssel körülvesz'), *bekorlátoz* ('házat, aklot korláttal körülvesz'; újabban: szaknyelvi *elkorlátoz*, pl. *az építési területet elkorlátozták*), *besáncol* ('körbesáncol', pl. *a várost besáncolták*). – Általánosan ismert vizsgált igekötőnk befejezté tevő jelentése: *beszüretel* ('mindent leszüretel'; vö. *betakarít*), *bearat* ('mindent learat, befejezi az aratást'; ma: *learat*).

Érdekes művelődéstörténeti emlék felelevenítésével válik érthetővé a *bedisznóz* ige. A *tintafolt, paca* – szétfolyó alakját tekintve – emlékeztet egy szép kövér disznóra; innen a sajátos, metaforikus szóhasználat, pl. *bedisznózta a levelet*. Ugyanerre a jelentésre, de másra is alkalmazható a *becsúnyít, becsúnyáz*, azaz 'csúnyává tesz, elrondit, összemocskol, összerondít'. A melléknévből képzett mindkét származékszó alaktani szempontból – nyelvtani szemmel nézve – igen tanulságos (*csúnya* – *csúnyít, csúnyáz*). A NySz. csak az iekötő nélküli vál-

tozatos közli, Zrínyitől idézve (NySz. I. 486). – Jelentéssűrítő mozzanatot érhetünk tetten a maitól eltérő értelemben használt *beég* formában. Idézzük a szótár példamondatát: „*Beég a ház, miután a benne lévő holmik is hamuvá lesznek.*” A mai szlengben ez a szó is más értelmet nyert. – A CzF. tanúsága szerint a *becserél* sem új ige: jószágot, birtokot, házat már akkor is *becseréltek*, azaz elcserélhettek. Sportnyelvi használata viszont 20. század végi fejlemény: *játékost becserél*, azaz 'a tartalék játékos pályára lép'; logikus antonimája a *lecserél* igének. (A NySz. nem tartalmaz adatot a *becserél* igére.) – A CzF. tanulmányozása során meggyőződhetünk arról, hogy az 1925 óta a rádióban használatos *bemondó* fogalma már korábban megvolt: a községi bemondó hivatalos dolgokat hirdetett ki házról házra járva. – A mai nyelvhasználatot is megmagyarázó példa a *bejár* 2. jelentése. A CzF. tájnyelvi adatai szerint gyakorító mozzanat nélkül is él: 'behajt valahová', pl. *bejár a kocsiszín alá, bejár a vendégfogadóba, bejár négy lovas hintón az udvarra, ne ide járd be, hanem oda.* analógia alapján így levezethető a vasúti hangosbeszélő ma is meglévő zsargonszerű fordulata, a *kijár*: pl. *a 2. vágányról a szerelvény kijár.*

3. További példák a CzF. alapján:

bebujdosik: 'szőkevényképpen, lopva megyen be valamely helyre, tartományba'. *Sok üzőbe vett lengyel bebujdosott Magyarországra.*

bebuktar: 'adósságba ver'. *A csalók, uzsorások bebuktatták őt.*

befojt: 'bizonyos ételt, italt saját gőzében, párájában készít el'. *Befojtani gyümölcsöket. Befojtani a mustot.*

befirkál: 'ákombákomféle irkafirkákkal, böttükkel, rajzokkal betölt, bepizkol'. *A gyermek sok papírt befirkál, míg írni megtanul. Befirkálni a házak falait.*

begyökeredzik: 'bizonyos szokás, cselekvési mód vérré, természetté válik'. *Begyökeredett szívébe a nagyravágyás.*

beharap: 'fogaival átlikaszt, bekap valamit'. *Verekedésben beharapták a fülét, ujját. A dühös eb beharapta a gyermek inát.*

behág: 'magasra emelt, bizonyos korláton általtett lábbal belép'. *A kerítésen behágni a szomszéd udvarába. Behágni a ladikba, kádba.* Szélesebb értelemben 'belép': *Behágni a sárba.*

behány: 3. 'híg, ragadós anyaggal becsapkod, befecsegtet'. *Behányni a falat vakolómésszel. Behányni a gyalogosokat sárral.* 4. 'okádással befecskend, bepizkol'.

behárit: 'gereblyével vagy hasonló fogas eszközzel háritva begyűjt, betakarít'. *A töreket beháritani a polyvásba. A szénát, szalár beháritani a pajtába.*

beillik: 'bizonyos helyre célirányosan oda való, alkalmas valamibe'. *Ezen bútorok beillenek a szobámba. Nem tudom, beillik-e ezen szár a pipámba.*

bekap: 3. 'bizonyos nyereséget, járandóságot, jövedelmet bevesz'. *Eladott holmijéből [sic!] bekapott száz forintot. Kölcsön adott pénzt mind bekapta.* 4. 'bizonyos állást, hivatalt elnyer'.

bekel: 'valahová bemegy, bevonul, betakarodik'. Innen: *bekelet* = ősz, midőn a barom a szabad mezőről betakarodik az akolba.

besüt: 'tüzel eszközzel testet beéget, illetőleg jegyet, bélyeget üt rá'. *A bélyeget besütöni a marha csipejébe.*

beszándékozik: 'szándéka van bemenni valahová, bemenésre készül'. *Beszándékozik a városba. Beszándékozik valamely kolostorba, szerzetbe.*

beszolgál: 1. 'a bennlévő úrnak bizonyos szolgáltatásokat tesz, pl. ételeket hord, tisztogat stb.'. *Az inasok fölváltva fognak beszolgálni.* 2. 'Átvitt értelemben mondjuk a napról és holdról, midőn sugaraik behatnak valahová'. *A nap kelettől csaknem délig beszolgál a szobámba. A tiszta teli hold beszolgál a beteg ágyára.*

beszór: 'önhatólag a gabonaszórást elvégzi'. *Már elnyomtattunk, be is szórtunk.*

beszűr: 2. 'beszüretel, azaz a szüretet bevégni'.

bevágy: 'kíván, ohajt bemenni valahová'. *Faluról bevágni a városba.*

bezálogol: 'zálogba tesz'. *Nyáron a téli, télen a nyári öltönyöket bezálogolni.*

4. Nemcsak a jelentésfejlődés eseteit figyelhetjük meg a régi szótárak, így a CzF. tanulmányozásakor. Ugyanilyen tanulságos a morfológiai változások számbavétele, melyek közül egyet emelünk ki. Másfél évszázada még iktelen formában használtak sok olyan igét, amelyek mostanra már az ikések csoportjába tartoznak. Az áttekintett anyagban két ilyen is volt: a *befoly* és a *becsúsz*. Az utóbbi kapcsán a szótár olyan megjegyzést közöl, hogy az ikés és iktelen változata egyaránt használatos, de a címszóként szereplő iktelen a szabatosabb. Nem véletlen tehát az iktelen *foly* Arany János Családi kör című költeményének alábbi idézetében:

*De mikor aztán a vacsorának vége,
Nem nehéz helyen áll a koldus beszéde;
Megered lassanként, s valamint a patak,
Minél messzebbre foly, annál inkább dagad.*

5. A felsorolt példák között nem csupán a 21. század embere – akár mindennapi nyelvhasználó (laikus), akár nyelvész – talál érdekes alakulatokat. A CzF. 850 *be* igekötős igéje meglehetősen nagy korpusz, és a szótár szerkesztőinek alaposágát dicséri. A köznyelvi szavakon kívül számos tájszót is bevettek, de természetesen nem derül ki az esetek nagy részében, hogy egy-egy szó, illetőleg annak meghatározott jelentése mennyire általános, vagy pedig csupán szűk használati körben érvényesül. Az igék egy része már abban a korban is feltűnő

volt. 1874-ben, tehát a Szarvas Gábor szerkesztette Magyar Nyelvőr harmadik évfolyamában Komáromy Lajos két cikke foglalkozik a *be* igekötős igékkel: A *be* igekötő szerepe (1874a), A *be* másodértékű használata (1874b). A bevezető gondolatok – természetesen nem nyelvi formájukat tekintve, hanem tartalmukat – akár a közelmúltban is íródhattak volna:

„Újabban nálunk a társalgási és közéleti nyelvben, irodalomban számos, *be*-vel összekötött oly ige kezd feltűnedezni, mely igen kellemetlenül hat a magyaros nyelvérzésekre. De pusztán a nyelvérzékünknek való nem tetszés alapján még nem ítéelhetjük el őket. A mennyiben a kezemnél levő eszközök engedték, megkísértettem a vizsgálódás próbakövére helyezni s csak ez után ítéelhetni el a netalán korcs szülötteket. A most már levésnek indult nyelvtörténeti szótár rendkívül jó szolgálatot tehetne ily vizsgálódásban.”

(Komáromy 1874a. 123)

Komáromy két fő csoportot állít fel. Szóhasználatában az „eredeti eredeti értékű használat” az irányjelentésre vagy az abból közvetlenül levezethető példákra vonatkozik, a „másodértékű használat” pedig a jelentésváltozást mutató vagy az elvont eseteket foglalja magában. Tanulságos észrevétele, hogy felhívja a figyelmet a hivatalos nyelv elkülönítő szerepére, a köznyelvitől eltérő szóhasználatára: külön csoportba sorolja az ún. törvénykezési igéket: *bead* (a törvénytöréshez), *beajánl*, *beárul*, *becikkelyez*, *beesküszik*, *beidéz*, *besúg*, *bevádol*, *bevall*. Ezekben a konkrét helyre való utalás, a befelé irányulás nem teljesen egyértelmű, bár valamennyire mégis elképzelhető. A XVII. század előtt a német nem hathatott erősen a nyelvükre, ezért az ilyeneket belső fejleménynek („a magyar nyelvszellem alakítmányinak”) kell tartanunk. Ezen az alapon, tehát analógia alapján jöhettek létre a továbbiak is – véli Komáromy (1874a. 125–6).

Másodértékű használatnak tartja a befelé irányuló hatás eredményét, a cselekvés által valaminek belsővé tételét (*begától*, *bepecsétel*, *bekorlátol*), valaminek a betöltését (*behomályosít*, *beesteledik*, *beegyenget*, *beillatoz*, *bekóborol*, *benépesít*), valamint a cselekvés bevégzését (*bearat*, *bedagaszt*, *begyalul*, *beszánt*, *beszűr*, *becsinál* [szántóföldet], azaz: megszánt, bevet és beboronál).

Az ezekben nem sorolható kifejezéseket helyteleníti: *bereked* (torka), *beszentel*, *betekintheső* (iratok ügyvédnél), *beigazol*, *beismer*, *begyőz valamit*, *beelégszik* valamivel („Hogy van beelégedve a fiam tanulásával?”), *bealkuszik*, *bemázsál*, *besokszoroz*, *betilt*, *betart* (‘eltart valameddig’: „Az épület elkészítése betart 3 évig, a kenyér betart holnapig”). Az utóbbit germanizmusnak tartja, a német *dauern* megfelelője. Azért ítéli fontosnak, hogy számba vegye az efféle helytelenségeket, mert hamar megszokottá válhatnak, és „a roszak ismét roszak eléállítására adnak példát” (Komáromy 1874b. 160).

6. Részletes vizsgálatot végzünk *behíz* igénkkel, amely sportnyelvi vonatkozású jelentésárnyalatokkal gazdagodott. Rádiós és tévés közvetítésekben,

illetőleg a nyomtatott és az internetes sajtóban találkozhatunk ilyen mondatokkal: *Az asszisztens behúzta a lest. – A győri csapat behúzta a meccset. A katalánok behúzták a kupát.* Érzékelhetően két különböző jelentésről van szó, de mielőtt ennek részleteibe merülnénk, vegyük szemügyre korábbi szótárainkat, vajon van-e valamilyen előzménye ennek a jelentésfejlődésnek.

A CzF. a *behúz* ige négy jelentését különíti el: 1. maga után húzva, vonatva bevisz valamit; 2. embert vagy állatot megragadva erőszakkal bevon; 3. rábírn valakit, hogy bizonyos dologban, ügyben részt vegyen (*behúzni valakit a kártyajátékba, valamely költséges vállalatba* [mai szóhasználat: vállalkozásba]); 4. valamit tokféle takaróval beborít, vagy lepellet beföd. A harmadik ponthoz – újabb fejleményként, jelentésárnyalatként – érdemes hozzátennünk O. Nagy Gábor példáját a Magyar szólások és közmondások kötetéből: *csőbe húz – behúz a csőbe*, azaz rászed, becsap.

Az 1972-es – és a 2003-as – Magyar értelmező kéziszótár szócikke már nyolc jelentést tartalmaz: 1. fedett helyre, belülre, valaminek a belsejébe húz; 2. valamit úgy húz befelé v. össze v. valamire rá, hogy (jobban) befedjen valamit (*behúzza az ajtót, a függönyt*); 3. ruhát, kelmét összehúzza szűkebbre vesz; 4. *behúz valakit valamibe*: (bizalmas nyelvhasználatban) rábírnja valamely (hátrányos) dologban való részvételre; rászedi; 5. kéziféket fékezőre állít; 6. bevonja valamivel (*fotelt bőrrel*); 7. vonalat, vonást húz, ír valamibe; 8. (argó) erősen megüt valakit (*behúz valakinek*). Számunkra most lényeges, hogy az első jelentésen belül, külön árnyalatként szerepel a játéknyelvi értelemben használt *behúz*: 'a nyert összege(ke)t besöpri'. A kifejezés még konkrét mozgást, mozdulatot érzékeltet: könnyen elképzelhetjük, ahogy a nyertes maga felé húzza a pénzt. Az utóbbit érdemleges kiindulópontnak tekinthetjük a *behúzta a meccset, behúzta a kupát* megértéséhez, hiszen minden bizonnyal a szóban forgó jelentésárnyalat továbbfejlődéséről van szó. Az elmozdulás iránya pedig törvényszerű: a konkrét síktól haladunk az elvont felé. Ezek után már a sportban járatlan olvasó is megfejtetheti a két újszerű kifejezés értelmét: 'megnyerte a meccset', illetőleg 'elnyerte a kupát'.

Más magyarázata van a *behúzta a lest* kifejezés eredetének, bár itt is a valóságos mozgásból, térbeli elmozdulásból indulhatunk ki. Amikor a partjelző, újabb nevén az asszisztens lest jelez, hirtelen mozdulattal felemeli a zászlót. Felemeli, „felhúzza” – így érvényesül a húzás mozzanata, érintkezve a kéziszótár szócikkének 7. jelentésével. A 'vonalat, vonást húz, ír valamibe' nem csupán érintkezik, hanem inkább vegyül a 'bejelöl, jelöl, jelez' jelentéstartalmával, eképpen vezethető le itt is a jelentésváltozás. Előző példánkhoz hasonlóan a konkrétból indul ki, és az elvont sík felé mutat. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a *be* igeekötő gyakori alkotója új fejleményeinknek, így nem zárhatjuk ki az analógia hatását sem. Különösképpen akkor, ha az asszisztens szóban forgó ténykedése mellé tesszük a játékvezető intézkedését, amelyet szín-

tén újszerű módon így fejezünk ki: *befújta a szabálytalanságot, befújta a lest* – a partjelző pedig *behúzta*.

7. Milyen tanulsággal járt vizsgálatunk? Mindenekelőtt szembetűnő jelen-ség az, hogy az igekötő igen mozgékony szófajunk, használata rendkívül gyorsan változik, s ezt a *be* igekötő legújabb alakulataival is bizonyíthatjuk. De bőven találunk sajátos, mai szemmel különlegesnek látszó alakokat a másfél évszázaddal ezelőtti nyelvéllapotot hűen tükröző szótárban. Vizsgált igekötőnket tehát mindig is ugyanaz a hajlékonyság, változékonyság jellemezte, mint manapság. Igekötőink használatának különböző szempontú tipizálása sem újkeletű, erről is vall korabeli szakirodalmunk. Mai nyelvünk törvényszerűségeinek megértését a nyelvtörténet tanulmányozása nagyban segíti, és erre az anyanyelvi nevelés folyamatában is érdemes gondot fordítanunk.

Irodalom

- CzF. I. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.) 1862. *A magyar nyelv szótára I.* Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- ÉKsz. 1972. = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. Kovalovszky et al. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² 2003. = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Englender-Virth Petra 2013. A *be* igekötő és a neologizmusok. In: Kassai Ilona (szerk.) *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus.* Doktorandusz Füzetek. Pécsi Egyetem, Pécs.
- Eöry Vilma 2007. *Értelmező szótár+ I–II.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor – Pusztai Ferenc (szerk.) 1999. *Új szavak, új jelentések 1997-ből.* Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Komáromy Lajos 1874a. A „*be*” igekötő szerepe. *Magyar Nyelvőr* 123–127.
- Komáromy Lajos 1874b. A „*be*” másodértékű használata. *Magyar Nyelvőr* 157–160.
- Kövecses Zoltán 2009. *Magyar szlengszótár.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.) *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.* Szeged. 97–118.
- Lipusz Kinga 2011a. *Az igekötők és a névutók karrierje. Vissza-, be- és kitekintés.* OKTV-pályamunka. Kézirat.
- Lipusz Kinga 2011b. A *be* igekötő régen és ma. *Édes Anyanyelvünk* 5. 11.
- Nádasdy Ádám 2002. Besír, beröhög. *Magyar Narancs* 34. 40.
- NySz. I. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890. *Magyar nyelvtörténeti szótár I.* Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest,
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* 481–489.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- T. Somogyi Magda 2003. Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 371–375.
- Szili Katalin 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr*, 151–164; 282–299.
- Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.

A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról

Nyelvtanaink a mellérendelő értékű alárendeléseknek több típusát különböztetik meg, közülük azonban csak az egyikkel foglalkozunk. Sajátos átmeneti forma az a mellékmondat, melynek *ami* kötőszava nem a főmondat valamely mondatrészére, hanem a főmondat tartalmának az egészére vonatkozik. (A szakmunkákban sokszor így is nevezik ezt a nehezen körülírható esetet: a főmondat egészére vonatkozó *ami*. Körülményes volta miatt a dolgozat címében mégis eltekintettünk tőle, és – kissé pontatlanul – általánosabban fogalmaztunk, annál is inkább, mivel az újabb probléma itt éppen az *amely* megjelenése.) Tovább pontosítva a meghatározást, olyan átmeneti mondat szerkezetről van szó, amely az alárendelés és a mellérendelés között foglal helyet. Ezek a vonatkozó mellékmondatok grammatikailag alárendelések – bár utalószó nincs a főmondatban, és nem is illeszthető bele adekvát módon –, tartalmilag viszont mellérendelések, illetőleg a vonatkozó névmási kötőszó mellérendelő kötőszóval való kicserélésével átalakíthatók valódi mellérendeléssé: *Nem segített nekem, aminek nem örültem* – *Nem segített nekem, és ennek nem örültem*. Az utóbbi kettősségre utal a címben szereplő meghatározás: mellérendelő értékű alárendelés. Létezik azonban még egy megnevezésük, amellyel más jellemzőjüket hangsúlyozzuk: az utalószót nem tartalmazó (és azzal ki sem egészíthető) mondatokat nem mondatrész kifejtő mellékmondatoknak is nevezik.

Elemzésünk első részében áttekintjük az utóbbi fél évszázad főbb nyelvtanait, kézikönyveit, tanulmányait, hogy megállapítsuk: miképpen változott ennek a nyelvi ténynek a megítélése, majd pedig a 2. pontban mai nyelvhasználatunk oldaláról folytatjuk a vizsgálatot. Több okból is érdemes ezzel a kérdéssel foglalkoznunk:

Mindenekelőtt azért, mert négy évtizede nem született átfogó összegezés a mellérendelő értékű alárendelések ezen alfajáról.

Az eltelt időben viszont a nyelvtanok és a nyelvművelő kiadványok egyre nagyobb teret szenteltek a témának.

Ennyi idő alatt pedig a nyelvhasználat is változhatott (és változott is), ezért újabb megállapításokkal egészíthetjük ki a korábbiakat.

Nyelvtanok, kézikönyvek, tanulmányok

A teljes történeti háttér felvázolására e helyütt nem vállalkozhatunk, de bevezetésként tanulságos visszatekintenünk, hogy folyamatként lássuk a mellérendelő értékű alárendelések megjelenését és szerepét nyelvünkben. A magyar nyelv történeti nyelvtanának II/2. kötetében Rácz Endre megállapítja, hogy a korai ómagyar korból csak egyetlen példát tudunk felhozni a főmondat egészére vonatkozó mellékmondatokra (a Königsbergi Töredék Szalagjairól), de a kései ómagyar korban már nagy számban fordul elő ez a mondat típus, nemcsak a fordításirodalomban, hanem a misszilisekben is, és ez a latin hatás széles körű elterjedésére utal. 1525-ből származó példa a következő: *oka waghyon myrth en oda Lyndwaba most nem mehetek kyth [és ezt] ydew jarthaban megh erthes* (i. m. 695). A kései ómagyar kor névmáshasználata jól érzékelhetően különbözött a későbbitől és a maitól: egy kivételével – *mel'* [mely] névmás – az összes idézett mondatban a *ky ~ ki*, illetőleg ragozott alakjai szerepelnek a főmondat egészére vonatkoztatva is (i. m. 694–5).

E rövid történeti kitekintés azzal is igazolható, hogy iménti forrásunk megjelenése vizsgált időszakunkra, 1995-re esik. A továbbiakban az utóbbi fél évszázad idevágó közleményeit időrendben szemléljük. A mai magyar nyelv rendszere c. nyelvtan röviden megemlíti „a főmondattól lényegében független” mellékmondat jelenségét, de a mostani vizsgálatunkban szereplő altípusra külön példát nem ad. Jókaitól idézi a következőt: *A huszárcsapat négyszöget alkotott, melynek közepét Richard foglalta el a zászlótartóval*. Megjegyzésben szerepel, hogy nyelvművelő irodalmunk helyteleníti ezt a szerkezetet, és az alábbi tartja helyesebbnek: *A huszárcsapat négyszöget alkotott. Ennek közepét...* (MMNyR. II. 398).

A MMNyR. megjelenése után kezdtek behatóbban foglalkozni az egész főmondatra vonatkozó *ami* kérdéskörével, ekkor zajlott a nevezetes „pör”. A vitának ez a találó megnevezése Arany János A fülemile c. versének példamondatként is felhasznált szakaszára utal, amellyel – többek között – éppen ezt a jelenséget szemléltették: *Ha per, úgymond, hadd legyen per! / (A mi nem volt épen oly rég)* – Kollányi Teréz stilisztikai különbséget látott az *ami* névmással, illetőleg a mellérendelő kötőszóval kapcsolt tagmondatok között (Nyr. 1964: 17–21). Reagálásában Nagy J. Béla megerősítette többek (Dengl János, Simonyi Zsigmond, Klemm Antal, Berrár Jolán), valamint saját maga korábbi véleményét, mely szerint latin-német idegenszerűség, és mellérendeléssel helyettesítendő (uo. 412–5). Rácz Endre további irodalmi példákkal alátámasztja Kollányi

véleményét, és megállapítja, hogy a főmondat egészére vonatkozó *ami*-szerkezet közbevetésszerű, mellékes körülményt fejez ki, és az előbeszédben, a mindennapi társalgás nyelvében nem használatos (uo. 415–8). Jó évtizeddel később további szépirodalmi adatokkal egészíti ki gyűjteményét, és ezen kívül tanulmányokból, szakkönyvekből nagyszámú példát idéz jeles nyelvészeink tollából ennek a mondattípusnak a használatára, létezésére (uo. 1972: 267–9).

A mai magyar nyelv c. egyetemi nyelvtan – a MMNyR.-hez hasonlóan – ugyancsak röviden érinti ezt a problémakört. Az ál-alárendelő, illetve a rákövetkezőt kifejező alárendelő mondatokról megállapítja, hogy helyettük „az eredetibb, magyaros mondatszerkesztés szellemében” mellérendelést kellene alkalmaznunk. Kevésbé hibáztatja viszont a főmondat egészére vonatkozó *ami* névmással bevezetett tagmondatokat. „Használatuk stilisztikailag is indokolt: mellékesebb mondanivalót, kiegészítést, hozzáfűzést, közbevetést stb. fejezhetnek ki; pl.: Egyéni, külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókincse, hanem még álmvilága is teljesen egyedülálló, *ami* természetes is. (Illyés: Puszták népe 5).” (MMNy. 404)

A transzformációs generatív nyelvtan módszereivel tárta föl a vonatkozó mondatok mélyszerkezetét Radics Katalin. Tanulmányában külön foglalkozik a – nála is idézőjeles – „mellérendelő értelem” kérdésével. Megállapítása szerint minden mondatfejes mellékmondat mellérendelő értelmű. Ennek nemcsak mélyszerkezeti, hanem felszíni szerkezeti oka is van, és lényeges körülmény, hogy ezekben a mondatokban a mondatrend kötött: a főmondat mindig megelőzi a (mellérendelő értékű) mellékmondatot, közbeékelés viszont nem lehetséges. A nyelvhelyességi vitákra utalva bebizonyítja, hogy a mellérendelő értelmű mellékmondatok mélyszerkezete megegyezik más vonatkozó mellékmondatok mélyszerkezetével, így ez a típus nem kifogásolható (Radics 1977: 167–8).

A Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisótár részletesen, több példával foglalkozik a főmondat egészére vonatkozó *ami* kötőszóval. Nagyon érdekes, hogy a két munka eltérő végkövetkeztetést fogalmaz meg. A NyKk.-ben Rácz Endre árnyaltan, az imént bemutatott „per”-anyag figyelembevételével összegezi a főbb tudnivalókat. A későbbi megjelenésű NyKsz. viszont szigorúbban – sőt szigorúan –, a háború előtti nyelvművelés szellemében ítélkezik: [...], „mindennap felhív telefonon, *ami* eleinte jól esett; nem fogadta köszönésemet, *amit* rossz jelnek tekintettem”...] „Mivel azonban e tagmondatok között valójában mellérendelő viszony van, szabályosabb és magyarosabb az *ami* nélküli, mellérendelő kapcsolás, ill. új mondat kezdése: mindennap felhív telefonon; ez eleinte jólesett... Nem fogadta köszönésemet. Ezt rossz jelnek tekintetem. Olykor magyarázó v. következtető ksz.-val lehet helyettesíteni: alkotmány-sértő tevékenységgel gyanúsítják, *aminek következtében* (egyszerűbben: *emiatt*, *ennélfogva* v. *ezért*) házkutatást rendeltek el nála.” A NyKsz. *amely* szócikkének 5. pontja külön figyelmeztet arra, hogy névmásra, illetve a főmondat egész tartalmára nem vonatkozhat az *amely*, de az utóbbit szemléltető mondat nem szere-

pel a példák között. A NyKk. szócikke viszont nem tartalmaz utalást az *amely* és az *ami* névmások esetleges fölcserélésére.

A Magyar grammatika a mondatok szerkezetének osztályozásakor tisztázza a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok fogalmát és három típusát, köztük a „megelőző mondategység egészére” vonatkozó formát. Kötőszó-használati vagy egyéb útmutatást, szabályt, illetőleg megszorítást nem tartalmaz a kategorizáló és leíró jellegű fejezet (Keszler 2000. 372–4).

Fordítások

A vonatkozó mellékmondatokat kérdései továbbra sem szerepelnek a mai alkalmazott nyelvészeti kutatások középpontjában. Például az idegenszerűségekkel (anglicizmusokkal), fordításokkal, mondat szerkezetek sajátosságokkal foglalkozó, a közelmúltban megjelent kiváló tanulmánygyűjtemény egyetlen írása sem említi (Mihalovics 2000). Pedig több szempontból is figyelemre méltó területről van szó (Zimányi 2002. 78). A fordító- és tolmácsolásban, például az angolból való fordítások esetén nem kerülhetik ki ezt a problémát (Dróth 2001. 91–3). Ahogy azt korábban láttuk, nyelvtanaink rendre fölhívták a figyelmet arra, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* latin és német hatásra vezethető vissza. Mai megítélésünk szerint ez önmagában nem baj, és ez a forma önmagában nem kifogásolható, hiszen több okból is szükség van rá: a már említett stílusértékbeli különbség miatt, de azért is, mert így szerkezeti szinonímia alakult ki. Bizonyos szövegtípusokban, éppen az egyes indoeurópai nyelvekből való fordításokban (jelesül az angol esetében) nagy a vonatkozó névmások megterheltsége. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az angolban gyakori a vonatkozó mellékmondat, és ezeket a legegyszerűbb szó szerint lefordítani (tükörfordítás). Másrészt az angolban gyakoriak az igeneves szerkezetek, amelyek tömörségét oldja, ha a magyarban a gördülékenyebb mellékmondatos megoldást választjuk, és ez nemegyszer vonatkozó mellékmondat. Az ily módon gyakorivá váló vonatkozó névmásokat a fordításokban sokszor – például halmozódásuk esetén – tudatosan ritkítani kell, és ennek egyik lehetősége, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó *ami* helyett a („tisztá”) mellérendelést választjuk. Azt ugyan statisztikailag nem vizsgáltam meg, hogy mennyire gyakori a vonatkozó mellékmondatos szerkezet a fordításokban – pedig érdemes lenne számszerű összevetéseket készíteni különböző szövegtípusok között –, de a mellérendelő értékű alárendelésekre kerestem példákat. Az angolból magyarra fordított National Geographic Magyarország című folyóirat 2003. márciusi számából valók a következő példák (zárójelben az oldalszámok):

A fehér pontok föl-alá mozognak, *ami* szökellő járásra utal. (39) – Siket volt mind az öt, *ami* gyakori az effajta tevéknél. (103) – Korábban folyvást a tuaregekkel hadakoztak, *aminek* fájó emlékei máig fennmaradtak. (103) – Ha ugyanis megálltunk, le kellett málházni a tevéket, *ami* rengeteg időt elvett. (104)

– Tevéink fáradtak és elcsigázottak voltak, egyik-másik már botladozott, *ami* rossz jel. (114)

E mondatokat olvasva fölvetődik a kérdés: vajon mennyiben sajátja ez a szerkezet az írásos műfajoknak? Korábban arra jellemzőnek vélték, ám nem lehetünk teljesen meggyőződve ennek a megállapításnak a mai igazáról. Élőnyelvi vizsgálatokkal érdemes lenne tisztázni, hogy mennyire gyakori az előfordulása. Saját – nem rendszeres adatgyűjtésen alapuló – meglátásom szerint ugyanis a sajtónyelvben csupán elszórtan fordul elő, míg a fordításokban sűrűbben, de a beszélt nyelvből sem hiányzik.

Hiperkorrekció – túlhelyesbítés

A fentebb idézett nyelvtanok és kézikönyvek nem foglalkoztak behatóan a hiperkorrekció, más néven a túlhelyesbítés jelenségével. Ebből arra következtethetünk, hogy korábban nem volt feltűnő ez a jelenség. Mai nyelvhasználatunkban viszont létezik az a gyakorlat, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó mellékmondatokban az *ami* névmás helyét átveszi az *amely*. Ennek oka nyilvánvalóan a választékosságra való törekvés. A főmondatban főnévvel megnevezett dologra az igényes nyelvhasználat valóban az *amely* névmást vonatkoztatja a köznapibb, beszélt nyelvi, de helyes *ami* ellenében. A mellérendelő értékű alárendelésekben bizonyára az analógia okozza a hiperkorrekciót. Példáink két területről származnak: a médianyelvből és a szaknyelvből. Először következék három olyan mondat a médianyelvből, amelyekben az *ami* névmásra lenne szükség (a mondatok egyéb javítanivalóival itt nem foglalkozunk):

Előrehozott választások a Cseh Köztársaságban, *amely* azonban aligha oldja meg a társadalmi feszültségeket. – Ez a jelenség komoly veszélyt jelent a közbiztonságra, *amely* az állampolgárok részéről alig-alig kivédhető. – M. B. szolt arról a problémáról, hogy a különböző felsőoktatási intézmények által kiadott diploma nem egyenrangú, *amely* a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeiben is megnyilvánul.

A vonatkozó mellékmondatok bonyolultságát szemlélteti a második mondat. Itt ugyanis nem állapítható meg egyértelműen, hogy a mellékmondat kötőszava a főmondat tartalmának egészére utal-e, vagy pedig csak a *jelenség*, illetőleg a *veszély* főnévekre, akár külön-külön, akár együttesen. Ha a főnevekre, akkor helyénvaló az eredeti névmás használata, egyébként nem. Efféle szerkezeti kétértelműségek vagy többértelműségek gyakran adódnak a vonatkozó mellékmondatokban, tehát az alaptípusokon kívül más, kevert szerkezeti formák is előfordulnak.

Szaknyelvi példáink a Szent István Egyetem hallgatóinak képesítőfordításából származnak, és Dróth Júlia szíves közlésének köszönhetők:

Az említett problémák meg nem oldása végül a versenyképesség aláaknázásához vezethet, *amely* a lehetőségeknél alacsonyabb növekedést idéz elő, mint

ami szükséges lenne a munkaerő-kínálat elvárt növekedéséhez. – Természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy megrázkódtatások érik a gazdaságot, *amely* azzal jár, hogy a nemzetközi gazdasági fejlődés a tervben előirányzott fejlődéstől eltérően alakulhat. – Az 1990-es években a munkaerőpiacon való részvétel aránya is gyorsan nőtt, *amely* a foglalkoztatottság növekedésének és a magasabb iskolázottsági szintnek együttes hatását mutatja. – A tanács, mely a legfelsőbb határozathozó szerv, nem felügyelte kellőképpen a projekt végrehajtását, *amellyel* az adófizetők pénzét pazarolták.

E mondatok is tanúsítják, hogy a vonatkozó mellékmondatok igen gyakoriak az angolból fordított szövegekben, pedig ez a mondatszerkezet sok más hibalehetőséget is rejt, hogy most csak a vonatkoztatás és a szórend összefüggésére utaljunk. Az iménti példákról annyit, hogy a hiperkorrekció két okra vezethető vissza. Az egyik az *amely* presztízsszerepe, a másik viszont a vonatkozó névmások egyetlen mondaton belüli halmozódása miatti szinonimitás.

Összegezés

E rövid áttekintés fő célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a mellérendelő értékű alárendelések utóbb kevésbé feldolgozott területére. Ezt az átmeneti mondatípust érdemes jobban bevonni az elemzésekbe, hogy előfordulásukról, mai szerepükről árnyaltabb képet kapjunk. Szépirodalmi szerepének eddigi adatlása után sajtónyelvi, médianyelvi, illetőleg társalgási nyelvi megfigyelésekre és *számszerűsített* eredményekre lenne szükség. Különösen a fordító- és tolmácsolásben kecségtet közvetlen haszonnal ennek a nyelvi formának a pontos ismerete, ugyanakkor e képzési forma szakemberei útmutatást, segítséget is várnak a leíró nyelvtannal foglalkozó nyelvészekről.

Irodalom

- A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. 694–5.
- Dróth Júlia 2001. Az önértékelés képessége – felkészítés a fordítási projektekre. In: Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás.* Szent István Egyetem, Gödöllő. 84–97.
- Kollányi Teréz 1966. Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez. *Nyr.* 17–21.
- Mihalovics Árpád (szerk.) 2000. *Tanulmányok a politikai szaknyelvről.* Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza
- MMNy. = Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó. 1968.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere.* Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó. 1962.
- Nagy J. Béla 1964. A mondatra vonatkozó *ami.* *Nyr.* 412–5.

- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. 1980–1985.
- NyKsz. = *Nyelvművelő kézisztár*. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó. 1996.
- Rác Endre 1964. Hadd legyen per! *Nyr.* 415–8.
- Rác Endre 1972. Újabb tanúvallomások az *ami*-pörben. *Nyr.* 267–9.
- Radics Katalin 1977. A vonatkozó mellékmondatokról. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó. 135–170.
- Zimányi Árpád 2002. Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre. In: *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 216. szám, 73–80.

Szóképzésünk újabb jelenségeiből

Termékeny képzőnk, a -z

Ősi képzőink közé tartozik a -z, amely korábban is, most is gyakori, azaz termékeny szóelem. Egyaránt kapcsolódhat igéhez és főnévhez; ez alkalommal az utóbbi csoportra összpontosítunk: *foltoz, fényez, nyomoz, postáz, sóz, selejtez*. Az új alakulatok gyakran ikes ige formájában jelennek meg – különösen jellemző ez a szóalkotási mód az idegen szavakra: *e-mailezik, mobilozik, narkózik, netezik, parázik, pizzázik, plázázik, szelfizik, szoláriumozik, szolizik*. Sok hasonló példát találunk a korábbi és az újabb sportágak körében is: *aerobikozik, bodyzik, dartzik, frizbizik, futballozik, focizik, hokizik, karatézik, krosszozik, ralizik, snowboardozik, szörfözik*. A legutóbbit – a ’hullámlovaglás’ kapcsán – még az 1980-as évek elején ismerhettük meg, azóta viszont megjelent a számítógépes szörfözés, amelynek igei származéka *szörföl* alakban is él. Ezt a kettősséget a Magyar értelmező kéziszótár 2003-as kiadása is adatolja, bár megjegyzendő, hogy nem teljesen egyértelmű a két változat jelentésselkülönülése.

Az újabb alakulatok folyamatosan keletkeznek, kialakulásuk pedig több okkal magyarázható. A köznyelvi használatba már beépült *lépcsőzik* és *unokázik* esetében a sűrítést figyelhetjük meg, a korábbi szókapcsolat jelentéstartalmát – *lépcsőn megy/jár, unokájával foglalkozik* – egyetlen szóba tömöríti. Manapság ugyancsak általános kifejezés a *lepapíroz*, azaz papíron rögzít, dokumentál, szerződésbe foglal. Médianyelvi zsargonban él a *riportoz* (riportot készít) és az *interjúzik* (interjút készít, azaz meginterjúvol). Az előbbi igekötővel tárgyassá tehetjük: *megriportoz valakit*. Ami a köznyelvben furcsaságnak tűnik, az a szakzsargonban akár megszokott is lehet. A sportnyelvi *döntőzik*: a ’döntőbe kerül/jut, és ott játszik’ jelentéstartalmát sűríti magába. A témánál maradva, az *izmozik*: izomerősítő gyakorlatot végez, gyúr. A viselkedésmódra vonatkozó új

kifejezésünk a szókapcsolatot tömörítő *flegmázik* és *önzőz*, azaz flegmán, illetőleg önző módon viselkedik. Sajátos sűrítés a *gugliz*, illetőleg a *meggugliz valamit*, azaz a Google keresőprogramjában megnéz valamit, „rákeres” valamilyen adatra.

Új bűncselekményfajta jelent meg néhány éve, az *öregezés*, az idős emberek kirablása. A szegénységhez kötődik a *csikkezés*, az eldobott csikkek felszedése és elszívása, a *csórózás*, azaz a kéregetés, valamint a *lomizás*, a kitett lomok összegyűjtése és eladása. Ezeknek úgyszintén megvan a szabályos igei származékuk: *öregezik*, *csikkezik*, *csórózik*, *lomizik*. Az utóbbi kettő annyira új, hogy a számítógép helyesírás-ellenőrző programja pirossal aláhúzza őket. Ezekhez képest a *kukázásnak* több évtizedes múltja van. A börtönszlangben az *ábécéz* a morze- (vagy más, egyezményes) jelekkel való érintkezést jelenti.

A kétszintű felsőoktatás megkülönbözteti az alapképzést és a mesterképzést. A mesterképzésben részt vevő hallgató röviden és zsargonszerűen *mesteriz*: *Környezetvédelemből lehet Gödöllőn mesterizni?* Ritka alakulat, és oktatási rendszerünk újabb átalakításával, az úgynevezett osztatlan képzésre való átvagy inkább visszatéréssel kérdéses, hogy egyáltalán megmarad-e ez a kifejezés.

Nyáron már nemcsak fesztiválozni lehet, hanem színházazni is – adja hírül egy internetes cikk. *Fesztiváloz*, *színházaz* – új szóképzések, de már mindkettőnek szép számú előfordulását találjuk a világhálón. Jelentésük: fesztivált, színházat csinál, szervez, rendez, vagy részt vesz előkészítésében, lebonyolításában. A *drámázik* hallatán azonban már nem a színház jut az eszünkbe, mivel ez az ige a *hisztériázik*, *hisztizik* szlenges megfelelője. A *filózik* a *filozofál* bizalmas hangulatú rövidülése, ’gondolkodik’ jelentéssel.

Érdekesen alakul a *telefonoz* – *telefonál* kettőssége. A Nyelvtudományi Intézet adatbázisai alapján megállapíthatjuk, hogy a 20. század első harmadában gyakoribb volt a *-z* képzős változat, utána viszont a *telefonál* lett a megszokott köznyelvi adat. Ezért manapság a *telefonoz* bizonyos fokig régiesnek, a számos szépirodalmi adat miatt esetleg választékosnak tűnik, ám újabban mintha jelentéskülönbség alakulna ki közöttük. *Miért nem szabad vezetés közben telefonozni?* – szól egy internetes cikk címe. Mivel a mobiltelefonnal nem csupán telefonálunk, hanem más műveleteket is végezhetünk, ezt a másféle cselekvést – például SMS olvasását, az idő vagy az emlékeztető bejegyzés megtekintését – jelezheti a *telefonoz*. Ezzel is igazolhatjuk azt a nyelvi tételt, hogy az alakváltozatok általában nem egyenrangúak.

A vendéglátás újabb szakszava a *pultozik*, azaz a pultnál dolgozik, nem pedig a „placcon”. Vegyes érzelmeket kelt a *dubajozás*, *dubajozik* fogalma, amely a közel-keleti világváros nevéből származik. Arról is beszélhetünk manapság, hogyan *karácsonyozik* az ember, azaz hogyan tölti az ünnepet. Maga a kifejezés nem új, már Németh László is használta az *Égető Eszter* című regényében, de köznyelvi elterjedése – az internetes adatok alapján – csak az utóbbi évtizedre tehető.

Meglepően új a *balesetezik* ige, amely a *balesetet szenved/okoz* szabályos rövidülése. Az e-nyelv.hu tanácsadó oldalán 2013. január 7-én adatolták először, a Magyar Nemzeti Szövegtárban pedig 2009-es a legkorábbi adat róla. Ha „rákeresünk”, „megguglizzuk”, szép számú előfordulását találjuk az internetes oldalakon.

Kevésbé ismert megnevezés a *tojásírás*, azaz a tojás festése, a hímes tojás készítése. Nem a mai értelemben vett *ír* ígéről van szó, mivel az *írás* itt ábrázolást, rajzolást, festést jelent. Egy évszázada még Gárdonyi is használta a *képiró* megnevezést, amely a népnyelvben *festőt* jelentett. A tojásírással foglalkozó ember hagyományos megnevezése a *tojásíró*. Ennek újszerűen továbbképzett, egyedi formája, az internet adatai szerint kimutatható előfordulással a *tojásírózó*, a foglalatosság megnevezése pedig a *tojásírózás*.

Adataink többsége a -z képző jelentéstömörítő szerepét igazolta. Utolsó példánk eltérő jellegű, más szót helyettesítő szinonima: *Billentyűzze be a kódot* – olvashatjuk számos helyen az utasítást. A *bebillentyűz* szintén új fejlemény, a *begépel*, *beír*, *beüt valamit* utóda.

Ritka alakulatok

Rendkívül gazdag szóképzési rendszerünkben a hagyománykövető, szabályos alakulatok mellett rendre keletkeznek olyanok is, amely egyediségükkel tűnnek ki, szokatlannak vagy sokak szerint helytelennek tűnnek. Az utóbbi évtizedekben többen kifogásolták például az *igazán* helyett használt *igazándiból* alakot, holott stílusbeli és hangulati különbségük – és emiatt mindkettő létjogosultsága – tagadhatatlan, ahogy azt számos nyelvművelő cikk is megállapította. Gyakori egyelemű képzőinkkel nincs ilyen gond, ahogy azt az előző pontban a -z(*ik*) ige képző esetében láttuk. sok főnévhez kapcsolódhat, legújabb idegen szavainkhoz is. Vannak azonban olyan képzéssel vagy továbbképzéssel létrejött szavak, amelyek elgondolkodtatják az embert. Az alábbiakban néhány ilyen következik.

Kezdjük a *hatékony* melléknévvvel. Alaktani elemzésünk kimutatja, hogy az igei tőhöz az *-ékony* melléknévképző járul, akárcsak a *fogékony*, *gyűlékony*, *tanulékony* esetében. Az így létrejött mellékneveket azonban mindeddig nem láttuk el fosztóképzővel, éppen ezért furcsa vagy szokatlan a közelmúltban mind gyakoribbá váló *hatékonytalan* alak. Még logikátlanak is tarthatjuk, hiszen az állandó tulajdonságot jelző képzőhöz egyszersmind annak az ellentétét, pontosabban a tulajdonságnak a hiányát kifejező újabb képzőt illesztünk. Ezt eddig tagadószóval fejeztük ki: *nem hatékony*. Manapság viszont ilyen szókapcsolatokkal találkozunk: *hatékonytalan kormányzás*, *hatékonytalan intézkedések*, *az erőforrások hatékonytalan kihasználása*. Jelzői használatán kívül állítmányként is előfordul: *A munkaügyi ellenőrzés hatékonytalan volt*. A nyelvszokáson és a logikán azonban felülkerekedhet a szükségesség igénye, hiszen az interneten

számos példát találunk rá, sőt már megértő, elfogadó kicsengésű szakcikkek is születtek róla nyelvi portálokon. Ezek alapján nyelvténynek tarthatjuk, és előbb-utóbb szótárainkba is bekerülhet.

De hát nincs új a nap alatt! A *hatékonytalan* melléknévnek jóval korábbi előzménye is van, mégpedig az alaktanilag vele megegyező típusú *tevékenytelen*. Csak néhány internetes előfordulását találjuk, például egy filmkritikus közel-múltbeli írásában, ezért jogosan egyedi vagy akár egyszeri alakulatnak – hapax legomenonnak – vélhetnénk. De az 1800-as évek közepéről két adat bizonyítja létét: az egyik Noszlopy Antal önéletrajza, a másik pedig Kossuth Lajos Marseille-ben elmondott 1851. szeptemberi beszéde, amelynek második mondata így kezdődik: „Fogságom alatt sem voltam [...] *tevékenytelen*.”

De még egy tanulságos példa kedvéért térjünk vissza a *hatékony* melléknévhez. Az *intenzifikálás* magyarítására létrejött a *hatékonyítás*, ahogy azt az idegen szavakat értelmező portálunk közli. Ebben az esetben a képző tömörítő szerepéről győződhetünk meg: *hatékonnyá tesz – hatékonyít*, majd pedig ebből az igéből szabályosan főnevet képezhetünk. Szerepét internetes példákkal szemléltetjük: *Hatékonnyítás programtranszformációkkal* (számítástechnikai tankönyv). *Ez az egyetlen érdemi költségcsökkentő tényező*, „*hatékonyítás*” a *rendszerben* (pályázati jelentés). Az utóbbi mondat szerzője, érezve az újszerűség tényét, idézőjelhez folyamodott.

Ugyancsak egyedi képzésű alakokkal találkozunk a következő szaknyelvi mondatban: *Közettörmeléke alig koptatott vagy koptatlan mészke*. A köznyelvben szokatlan szó logikusan és helyes analógiával jött létre: *járt út – járatlan út*, illetőleg *alig koptatott vagy koptatlan mészke*. Előbbi példáinkhoz hasonlóan a *koptatlan* is a toldalékolás tömörítő szerepét bizonyítja. A többszavas körülírásnál (*nem koptatott mészke*) mindenképpen egyszerűbb, sőt egyedi, találó volta miatt sajátos stílusértéket is hordoz. A geológia szakszókészletén kívül más nyelvváltozatokban is előfordul: *koptatlan nadrág* (különösen farmernadrág), *koptatlan fogak*.

Hivatalos nyelvünk ugyancsak újabb fejleménye a *siktalanítás* főnév, illetőleg ritkábban, jóval kevesebb internetes előfordulással a *siktalanít* ige. Mindkettő szerepel a sajtónyelvben is, valamint önkormányzati rendeletekben. Magasabb szintű jogszabályok viszont jobbra a *síkosságmentesítés* összetételt tartalmazzák. Nyilván mindkettőre szükség van a „sózás, érdesítő anyag kiszórása” fogalomkörének általánosabb kifejezésére.

Viszonylag ritkának minősíthetjük *esékeny* szavunkat, amelyet joggal vélhetnénk új alakulatnak, pedig nem az. Már a másfél évszázaddal ezelőtti Czuczor–Fogarasi-szótár is tartalmazza, és számos előfordulásával találkozunk az 1800-as évek első felének kiadványaiban. Említett szótárunk *esékeny* címszava átirányít az *esedékeny* melléknév szócikkéhez, amely a következő értelmezést tartalmazza: „Ami az esésre hajlandó, ami könnyen esik, elesik. Vétetik átvitt értelemben is. *Esedékeny*, azaz gyarló ember.” Egy 1864-es iskolai nyelvtan-

könyben az *esendő* szinonimájaként használják: „...esendők vagyunk (esők, *esékenyek*).”

Mai előfordulásai ettől eltérő jelentést valószínűsítene. Internetes forrásokban ilyen szókapcsolatokat találunk: *esékeny hangulat, esékeny vérmérséklet, lelki zavarokra esékeny gyermek, esékeny ember, esékeny csoportok: idősek, gyerekek, betegek*. Mindezek alapján a ’labilis, ingadozó, változó, veszélyeztetett, sérülékeny’ szavak jutnak az eszünkbe az *esékeny* rokon értelmű megfelelőjeként. Manapság ezt a jelentéskört tekinthetjük a legjellemzőbbnek.

De további alkalmazásával is találkozunk. Az *esékeny árak* kifejezés bizonyára az árak esésére, csökkenésére utal. A *politikailag esékeny* a befolyásolható, felfogásában kiforratlan, ingadozó emberre vonatkozhat. Másként értelmezhetjük a következő mondatokban: „Betegség után az immunbeteg gyakran *esékeny* marad.” „Megfelelő immunrendszer híján *esékeny* a betegségekre.” Mindkét esetben a *fogékony* melléknév jelentését társíthatjuk hozzá. A fizika szaknyelvében is előfordult. Egy százéves fizikakönyv szerint az egyensúly három formája: „állékony, *esékeny* és közönyös”. Itt a *bizonytalan* szóval értelmezhetjük. *Esékeny* szavunk tehát koránt sem új, de mai nyelvhasználatunkban megfigyelhető gyakoribbá válása jelentésváltozással párosul, sőt, eredeti értelmének elhomályosulásával már különböző árnyalatok kifejezését szolgálja.

Bár a nyelvészeti szakirodalom megállapítása szerint a nyelvújítás korától megváltozott a két fő szóalkotási mód aránya, azaz mintegy kétszáz éve előtérbe került a szóösszetétel a szóképzés rovására, a most bemutatott jelenségek bizonyítják, hogy továbbra is nagy hasznát vehetjük ennek az eleven képzőnek.

A főnevek neméről

Néhány ritkábban használatos idegen szavunk sajátos változást mutat. Bizonyos főnevek esetében a mai magyar nyelvhasználat kezdi elkülöníteni a megnevezett személy nemét. Az alaki kettősség az indoeurópai átadó nyelvekből ered, bemutatandó példáinkban a latin eredetű formák részben angol közvetítéssel kerülnek hozzánk, illetőleg befolyásolják szóválasztásunkat. Foglalkozásnevekben, megszólításokban egyre gyakoribb a két nem megkülönböztetése: *doktor – doktornő, képviselő – képviselőnő, rendőr – rendőrnő, ügyész – ügyésznő*. A férfi-női megkülönböztetés igénye tehát belső fejleményként is igazolható, ehhez járul hozzá az idegen szavak átvételéből, illetve használati szabályainak alkalmazásából fakadó hatás. Az okok messzire vezetnek, e helyütt legyen elég csupán röviden utalni a két nem társadalmi egyenrangúságát követő nyelvi egyenrangúságra, amelyet szakkifejezéssel politikailag korrekt nyelvhasználatnak neveznek. Egyenrangúság helyett valójában egyenrangúsítást kell mondanunk, hiszen ezt erősítő, ezt célzó folyamatnak vagyunk tanúi.

Az egyetemeken dolgozók tisztában annak a *professor emeritus* fogalmával. Azoknak a hetvenedik életévüket betöltött egyetemi tanároknak adomá-

nyozhatják ezt a nagy erkölcsi és anyagi megbecsülést jelző címet, akik egész életpályájukon kiemelkedő munkát végeztek. Az *emeritus* melléknév jelentése a latinban: 'érdemes, kiérdemesült'. A megnevezés mindeddig férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozott. A 2012-ben elfogadott új felsőoktatási törvény viszont már kettős alakot tartalmaz: *professor emeritus* és *professor emerita*. Csak nyelvi érdekességképpen: a szó szerkezet megfordítható, és ritka kifejezésként, nem hivatalosan létezik az *emeritált professor* megnevezés is, amely csak ebben a magyaros formában írható.

Ugyancsak változófélben van a doktori fokozatszerzés előtt állók megnevezése. Eddig a *doktorandusz* fogalmába beletartoztak mind a férfiak, mind pedig a nők, újabban viszont itt is megjelent az alaki kettősség: *doktorandusz* – *doktoranda*. A korábbi tudományos minősítési rendszerben a *kandidátus* ugyancsak egyalakú főnév volt: pl. a *nyelvtudomány kandidátusa* ('jelölt'-je). A szó nőnemű párja, a *kandidáta* nem volt közhasználatú, de sajátos hangulatú, egyedi előfordulásával találkozhatunk Kaffka Margit Hangyaboly című regényében az apácajelöltekre vonatkoztatva. Ugyancsak a múltba vész a *medikus* – *medika* alaki kettőssége. Korábbi nyelvhasználatunkban kikristályosodott az a gyakorlat, hogy összefoglaló megnevezésként, megszólításként a hímnemű forma szolgált, míg a személyre szabott, egyedi esetekben érvényesült a kettősség.

Érdekes kérdés az is, hogy nagy múltú és hangulatos *öregdiák* szavunk miért vált szalonképtelenné. A változás, illetőleg váltás háttérében bizonyára több ok rejlik, s ezek együttes közrehatásaként egészen új idegen forma terjed, az *alumni*. Manapság kívánalom a korrekt nyelvhasználat, s ennek fogalomkörébe talán nem illeszkedik bele tökéletesen az *öregdiák*, mindenekelőtt az összetelteli előtag, a melléknév jelentéstartalma miatt. Kiváltképp így érezhetik ezt a hölgyek. A váltás másik oka az idegen kifejezések magasabb vagy inkább annak vélt presztízse, valamint a divathullám: ma ez a korszerű megnevezés, ráadásul nemzetközileg csereszabatos. A nagy egyetemek *öregdiák*-egyesületeinek ugyanis célszerű olyan nevet adni, amely idegenek számára érthető. Már csak azért is, mert külföldi diákok egyre nagyobb számban tanulnak nálunk. Így válhatott nemzetközi szóvá az *alumni*, elég, ha a hazai és a külföldi egyetemek honlapját megnézzük, itthon is terjed az *alumni*, *alumnitalálkozó*, *alumniszervezet*, *alumniszövetség*, *alumni*lap fogalma.

A kifejezés értelmezéséhez egy lépéssel vissza kell mennünk, mégpedig az *alumnátus* vagy az *alumnium* fogalmáig. Ez a latin szó bentlakásos iskolát, teljes ellátást nyújtó tanintézetet, illetőleg papnevelde-t jelentett. Az *alumnus* pedig az alumnátus neveltje, tehát tanítvány, papnövendék. A Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótárának 2002-es, bővített kiadása még ennél a pontnál megáll, kiterjedtebb értelmezést nem ad. Ezen persze nem csodálkozhatunk, hiszen az *alumni* népszerűsége csak az utóbbi években növekedett, meglehetősen látványos módon. Az Osiris Kiadónak *A magyar nyelv kézikönyvtára* c. sorozatában megjelent Idegen szavak szótára (2007) viszont már feltünteti a 'vég-

zett diák; öregdiák' értelmezést is. A *doktorandusz*, *medikus* használatához hasonlóan az eredetileg fiút, férfit jelölő *alumnusz* összefoglaló értelemben mindkét nemre vonatkozhatott. Manapság azonban megjelent női párja, az *alumna*, amely a középkori latinban 'fogadott lány'-t, illetve 'leánynövendék'-et jelentett. Tehát máris három alak értelmezésével, alkalmazásával kell tisztában lennünk: az *alumnusz* a férfi, az *alumna* a nő és az *alumni* a többes számú forma. E latin szócsalád most angol közvetítéssel érkezett hozzánk.

Idegen szó belső – magyar – fejleményként is felvehet nőnemképzőt. Az eredetileg angol, de csakhamar közismert nemzetközi szóvá váló *blogger* ('blogíró, blogoló', azaz a blog szerzője) magyar nyelvű internetes forrásaink szerint már társat is kapott a *bloggerina* személyében. Pedig a *blogger* egyaránt vonatkozott férfira és nőre, mégis szükségessé vált a megkülönböztetés. A *bloggerina* nem is pusztán a női blogírót, hanem a női témákat feldolgozó női blogolót jelöli, hangsúlyozva a nőiség tényét. A szó bizonyára a *balerina*, *kollegina* analógiájára született. Eredeti angol nyelvű szövegekben magam nem találtam nyomát, ezért vélem belső származéknak.

A két nem alaki megkülönböztetése tehát csak kevés idegen szóra terjed ki. Mégis érdemes felfigyelnünk arra, hogy terjedő jelenségről van szó, amely tovább árnyalja kifejezőkészletünket.

Szóhasználati és jelentésváltozások

Asszisztens – assistance – assziszt

Szókészletünk állandó mozgásban van: nem csupán új szavak alkotására vagy idegen kifejezések átvételére gondolhatunk, hanem meglévő szavaink jelentésbővülésére. Kiváló példája ennek a természetes folyamatnak *asszisztens* szavunk. Érdemes megismerkednünk egyfelől a jelenség nyelvhasználati vonatkozásaival, másfelől azzal, hogy mindez hogyan tükröződik szótárainkban.

Kezdjük vizsgálódásunkat a szó köznyelvi beágyazottságával. Ezt az idegen szót hallva a legtöbb embernek a kórházi, *rendelőintézeti asszisztensek* jutnak az eszébe, a rádió, a tévé és a film világából pedig a *rendezőasszisztens*, esetleg iskoláinkból a *pedagógiai asszisztens*. Nyelvművelésünk azzal is foglalkozott, hogy a labdarúgás szaknyelvében a korábbi partjelzőt már jó ideje *játékvezető-asszisztens*nek, röviden *asszisztens*nek nevezik, angol tükörfordítás eredményeképpen (*assistant referee*). Van tehát múltja és jelene nyelvünkben is ennek a kifejezésnek, melynek alapjelentése: segítő. De jövője is van, hiszen életképességét mutatja a jelentésbővülések sorozata. Ezek első lépése még többé-kevésbé összefügg az eddig vázolt alapesetekkel, mint például a *személyi asz-*

szisztens vagy a *menedzserasszisztens*. Mindkettő immár megszokott, nyelvünkbe beépült alakulat, bár mögöttes tartalmuk árulkodik viszonylag fiatal voltukról.

A szó nélkülözhetetlenségét mutatja, hogy számos további, igazán modern szókapcsolatban találkozhatunk vele. Témánk szempontjából gazdag forrásnak bizonyulnak az álláshirdetések:

accountant (könyvelő) *asszisztens*,
financial (pénzügyi) *asszisztens*,
controller vagy *controlling* *asszisztens*,
sales *asszisztens*,
marketing *asszisztens*,
online *asszisztens*,
operatív *asszisztens*.

Betűszós alakulatok is vannak: *HR-asszisztens*, *PR-asszisztens*. Érdemes hozzátenni, hogy a két betűszó újabban *hr* és *pr* formában is előfordul; feloldásuk, illetve jelentésük: *human resource* – ’emberi erőforrás’, valamint *public relations* – ’közkapcsolatok’. A *belső ellenőr asszisztens* és a *tárgyi eszköz asszisztens* valójában a mozgószály szerint lenne helyes: *belsőellenőr-asszisztens*, *tárgyieszköz-asszisztens*. Meglehetősen bonyolult szerkezet mindkettő, akárcsak az *EU-projektmenedzser-asszisztens*. Mindahány jellegzetesen 21. századi, korjelző alakulatnak tekinthető.

Következzék a jelentésbővülés második lépése. Az autózás szaknyelvében egyre-másra keletkeznek olyan fogalmak – szóösszetételek és szókapcsolatok –, amelyekben az *asszisztens* újszerű használatával találkozunk. Kiváló példa erre egy olyan cikk, amelyben a járművek legújabb műszaki berendezéseit mutatták be. Már az egyik nagybetűs alcím is jelentésváltozásról árulkodik: *A korszerű gépkocsik vezetői asszisztense*. Amíg az eddig tárgyalt esetekben az *asszisztens* kizárólag személy volt, itt viszont tárgy: olyan szerkezet, amely a vezetőt segíti. Első pillanatban talán megtévesztő lehet a szóhasználat annak, aki nem jártas ebben a szaknyelvi jelentésben. De nem holmi elszigetelt jelenségről van szó, egymást követik az új fogalmak:

sávváltó asszisztens,
sávtartó asszisztens,
holttérfigyelő asszisztens,
dinamikus kormányasszisztens,
torlódásasszisztens,
fékezésasszisztens,
vészfékasszisztens.

Vizsgált szavunk bonyolultabb összefüggésekre is utalhat, amint azt a *situatív asszisztensrendszer* mutatja.

Mi a közös az iménti kifejezésekben? Az, hogy mindegyikük valamilyen segítő berendezés. Olyan szókapcsolat is akad közöttük, amelyben a hasonló jelentésű magyar és idegen szó együtt szerepel: *látássegítő asszisztens*. A *segítő asszisztens* ugyanolyan jól hangzó, ám jelentésstanilag fölösleges kétszermondásnak tűnik, mint a *hipotetikus feltételezés*, a *tradicionális hagyomány* vagy a *vizuális látvány*. Valójában itt a jelentésváltozásnak újabb fokozatához érkezünk, amikor az asszisztens fogalma a „gép, berendezés” irányában mozdul el.

De a szavakat, kifejezéseket ne csak önmagukban, hanem mondatokban is nézzük. A szövegösszefüggés hozzásegít bennünket az értelmezési gondok leküzdéséhez: „*A forgalmi környezet információit a járműasszisztensek a vezetés egyre több funkciójának automatizálására hasznosítják.*” – „*Situatív asszisztensként az aktív futómű iránykorrigáló beavatkozása a legszemléletesebb.*” Korjelző sajátosságnak és a nyelvváltozat kényszerű – ám mégis kiküszöbölhető – velejárójának tarthatjuk az idegen szavak halmozódását.

Most pedig megfigyeléseinket vessük össze szótáraink idevágó anyagával!

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának tanúsága szerint *asszisztens* szavunk a középkori latinra vezethető vissza, és első írásos adata nyelvünkben Kazinczytól származik. Ő még melléknévként, jelzői értékben használta egy helyütt az „*asszisztens pap*” (azaz segédkező pap) szószerkezetben. A főnevesülés természetes folyamata csak később, a 19. század folyamán zajlott le. Egyébként az *asszisztál* és az *asszisztencia* már jó egy évszázaddal korábban megjelent a magyarban (vö. TESz. 1967).

A jelentésbővülés jól lemérhető szótárainkból is. A Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótárának 1994-es és 2002-es kiadásában még csak három jelentése szerepel: 1. az orvos munkáját segítő szakképzett dolgozó; 2. segítő, közreműködő; 3. egyetemi tanársegéd (Bakos 1999. 78). Az utóbbin manapság csodálkozhatunk, hiszen efféle használatával már nem találkozunk a felsőoktatásban, és valóban: régiesnek minősíti maga a szótár is. Ráadásul ez a jelentése kakukktójás abból a szempontból, hogy nem latin, de nem is angol hatás eredménye, hanem a német nyelvből származó jelentésátvétel. (Egyébként az *asszisztens* esetében egyedül itt figyelhető meg német hatás.) Ellenben a jó négy évtizeddel korábbi hétkötetes értelmező szótárunk még ezt a jelentését tette az első helyre, a régies minősítés nélkül.

Visszatérve az utóbbi évtized szótárbeli fejleményeihez, a Magyar értelmező kéziszótár 2003-as, bővített kiadása negyedik jelentésként felveszi a partjelzőt (ÉKsz.²). Ennél tovább megy az Osiris Kiadó Nyelvészeti Kézikönyvek sorozatának Idegen szavak szótára, amely a jelentésváltozás legfrissebb esetét is tartalmazza. Az *asszisztens* már nem csupán személyt, hanem élettelen dolgot is

jelöl, az utóbbit imigyen megfogalmazva: „az emberi tevékenységet segítő, rásegítő berendezés” – pontosan úgy, ahogy az előbbi példasorban láthattuk.

Az egyre terebélyesedő szócsaládnál maradva, évek óta létezik az autósoknak ajánlott *assistance biztosítás* – *asszisztansz biztosítás* (röviden, jelentéstapadással: *assistance* vagy *asszisztansz*), amelyet magyarul megközelítőleg *segélyszolgálati biztosítás*nak fordíthatunk. Némi kiejtési bizonytalanságot tapasztalhatunk, mivel ejtik franciásan, angolosan és magyarosan egyaránt, ami helyesírására is kihat: a gyakoribb *asszisztansz* mellett létezik az *asszisztensz* változat. A biztosítási forma megnevezésén kívül beszélünk még *asszisztansz szolgáltatásokról* is. Ezeket a formákat a mai írásgyakorlatban rendre különírják, szabályaink szerint viszont egybeírásra lenne szükség.

Elkanyarodva autós témánktól, kitekintésként egy idevágó sportnyelvi újdonság: a labdarúgásban számon tartják azt, hogy kinek köszönhető a gólpasz, azaz ki továbbította a góllövőnek a labdát. Manapság a *gólpasz* helyett az ugyancsak angoltól átvett *assziszt* járja. De még az egyházi szóhasználatba is bekerült az amerikai angol közvetítésével: a hazai hitéletben bizonyos kisközöségek segítő tevékenységét nevezik *assziszt*nak.

Tábla – tableta – tablet

Tábla szavunkat hallva legtöbbszörnek még az iskolai táblák jutnak az eszébe, amelyeket jó esetben nyolc, tizenkét vagy még több éven át láttunk magunk előtt. A mai szerencsések már virtuális táblák előtt ülnek, és ismerik az interaktív tábla fogalmát is. A korábbi nemzedékek tagjai pedig a palatáblával alakítottak ki szorosabb viszonyt, mivel nélkülözhetetlen munkaeszközüket – az íróvesszővel együtt – naponta hurcolták magukkal az iskolába. Ennek kései utódát, egy könnyű és sokféleképpen hasznosítható filctáblát még egészen az 1960-as évekig használták az első osztályban. Ezek a táblák tulajdonképpen azonos jelentéskörbe tartoznak, de értelmező kéziszótáraink már kilenc, egyre elvontabb jelentését különítik el vizsgált szavunknak. Köztük van mezőgazdasági (’nagyobb, összefüggő megművelt földterület’) és földtani vonatkozású (’vízszintes közetrétegekből kialakult sík vidék’), illetőleg jogi fogalom (’a rendi országgyűlés egyik testülete’, valamint ’felsőbb fokú bíróság’).

Tábla szavunk a latin *tabula* átvétele, történeti-etimológiai szótárunk tanúsága szerint első írásos előfordulása az 1400-as évekből való. Hamar beilleszkedett ragozó nyelvünkbe, a 16. században már létezett igei származéka, a *tábláz*, majd a 17. században ezt követte a továbbképzett *táblázat* főnév. Az eredeti latin változat megmaradt néhány idegen szókapcsolatban. A *tabula rasa* átvitt értelemben az előzmények figyelmen kívül hagyását jelenti, tehát azt, amikor valaki tiszta lappal indul. Jeles személyiség tiszteletére készített ünnepi kötetek élén találjuk a *tabula gratulatoriát*, ami a köszöntő személyek névsora.

A szócsalád következő tagja, a *tabella* is nagy múltra tekinthet vissza a magyarban. Első előfordulása a 18. század elejére tehető. Szintén többjelentésű szó: író- és számológéptáblát, jegyzetfüzetet, okmányt és ügyiratot egyaránt jelentett, manapság főleg a sportnyelvben halljuk a *bajnoki tabella* kifejezésben. Újabb példának, a *tabletta* is kicsinyítő képzős alakulat. Nyelvünkben alig egy évszázados, az első világháború idején jelent meg. Német közvetítéssel érkezett hozzánk a franciából. A négyszögletes alakúra préselt gyógyszerkészítményeket ezzel a szóval különböztették meg a kerek *labdacso*kától, a *pirulá*któl.

Közvetlenül a francia nyelvből vettük át a *tabló*t még a 18. század végén. Közkeletű jelentése az *érettségi tabló* szókapcsolatból ismert, ezen kívül több szaknyelvi fogalmat takar, mint amilyen a sokszereplős színpadi jelenet, élőkép, illetőleg a regényekben ugyancsak sok szereplőt részletesen bemutató mozgalmás leírás.

Következzék a legfrissebb fejlemény, a *tablet*. A mai világnyelv központi szerepe miatt szinte törvényszerű, hogy az angoltól került hozzánk „Magyar” megfelelője az igen találó *táblagép*, de használják betűjelettel magyarosan [tablet] és elvételre angolos ejtésmóddal, [teblit] formában egyaránt. A *magyar* jelző az imént azért került idézőjelbe, mert – mint az eddigiekből láttuk – a *tábla* nemzetközi szó, amely több európai nyelvben igen hasonló formában él. Érdekesképpen: az összetétel utótagja sem „magyar”, pontosabban: nem ősi, finnugor eredetű elem, hanem bajor-osztrák átvétel (*Göppel* – *gépe*ly – *gép*). Szakszerűen fogalmazva, tehát az összetétel mindkét tagja jövevényszó, azaz idegen nyelvből származó, de mára megmagyarosodott alak. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az angol *tablet* jelentéstapadásos rövidülés a *tablet PC* (’tábla személyi számítógép’) kifejezésből. Jelentésanilag az új fogalmak megnevezésekor oly gyakori, alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel, köznyelvi metaforával állunk szemben.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elég könnyen meg tudjuk határozni, mikortól is használjuk a *táblagép* – *tablet* szavakat. A történeti-etimológiai szótárak eljárása, hogy az első írásos előfordulást, pontosabban az első ismert írásos előfordulást veszik alapul, ez azonban régi szavak esetében nem mindig tükrözi a valóságot, azaz a szó első felbukkanását és tényleges használatát. Az új szó megjelenésével egy idejű adatolás révén már elkerülhetjük ezt a buktatót. Ahogy azt jogosan feltételezzük, egészen új eszköz megnevezéséről beszélhetünk: éppen négy évvel ezelőtt, 2010 elején jelent meg kiskereskedelmi forgalomban az első táblagép, és azóta vált közhasznátúvá maga a szó is. De nem akkor keletkezett: a fejlesztések idején a sajtó már beszámolt az új eszközről, tehát megnevezése már néhány évvel korábbra tehető. Ha már a számítástechnikánál járunk, megemlíthetjük, hogy etimológiáját tekintve a *tabulátor* és a *tabulatúra* is ebbe a szócsaládba tartozik.

Tábla szavunkat és származékait a teljesség igénye nélkül körüljárva időben nagy utat tettünk meg, ahogyan nagyot változott a technika is, amíg a táblá-

ból, a puszta deszkából táblagép lett. Nyelvi kalandozásunk olyan szempontból is tanulságos, hogy e példa segítségével látjuk egy nemzetközi szó vándorlását, alakjának módosulását, különböző nyelvekbe való beleilleszkedését, és ezzel együtt járó jelentésbővülését.

Opció – lehetőség – opcionális lehetőség

Tovább nőtt azon nyelvi példák száma, amikor egy idegen szót annak magyar megfelelőjével együtt használunk jelzős szókapcsolatban. De haladjunk lépésről lépésre! Az *opció* nem új fogalom nyelvünkben. A latinból átvett szó elővételi vagy vételi jogot jelentett, manapság viszont másféle értelemben találkozunk vele: A számítógépemen nincs ilyen *opció*. Vásárlási *opció*. Melyik *opciót* válasszam? Továbbképzett, melléknévi alakja is használatos: Egész napos program *opcionális* ebédrel (utazási hirdetés); *Opcionális* harmonizációt magában foglaló változatok (pályázati hirdetés).

Mai előfordulása az angol nyelv hatásának tulajdonítható, ahol is az *option* választási lehetőséget jelent. De amíg az angolban már köznyelvi szó, a magyarban viszont most kezd kilépni szaknyelvi szerepéből, és mind jobban beépül más nyelvváltozatokba. Internetes előfordulásait tanulmányozva egyelőre úgynevezett műveltségszónak tarthatjuk, beszélt nyelvi alkalmazásáról azonban megbízható adatokkal nem rendelkezünk. A fenti példákban többek között a 'választható, lehetséges, lehetőség' jelentésekkel írható körül.

Következzenek a címben jelzett kifejezés internetről származó példái: *Opcionális lehetőség* marad a szurkolói kártya (írás címe hírportálon); Projektsz-szisztensek alkalmazása mint *opcionális lehetőség* (pályázati hirdetés); Az *opcionális lehetőségek* korlátozása (pályázat kiírás). Új, divatosná váló fejleményről van szó, amely a szakszerűség képzetét keltheti. Az ilyen jelenséget pleonazmusnak nevezzük, és az utóbbi fél évszázad nyelvhasználata már számos példával szolgál: *elsődleges prioritás, furcsa paradoxon, hagyományos tradíció, hipotetikus feltételezés, intervenció beavatkozás, kooperációs együttműködés, vizuális látvány*. Másféle szókapcsolat, de lényegét tekintve ugyanilyen kétszer mondas az *előre prognosztizál* kifejezés. A jelek szerint ezekhez csatlakozik az *opcionális lehetőség* meg társa, a *potenciális lehetőség*. Mint látjuk, az idegen szót erősítjük meg magyar megfelelőjével, pedig önmagában az egyik vagy a másik is elég lenne.

Mellesleg – nem mellesleg

Tanulságos adatokat nyerhetünk a Nyelvtudományi Intézet honlapjáról elérhető történeti adatbázisból. A címben szereplő szókapcsolatról megállapíthatjuk, hogy írásbeli előfordulására nincs 2000 előtti példa. Ez a tagadó forma tehát

új jelenség, az utóbbi másfél évtized fejleménye. Vajon miért jelent meg tagadó használata?

Mielőtt erre válaszolnánk, következzen néhány internetes példa:: Imád táncolni, szeret főzni, bokszol, és *nem melleleg* rákkutató. A leghíresebb költőnő, aki *nem melleleg* életeket mentett. Hihetetlenül egyszerű, *nem melleleg* mutatós étel.

A mondatok második fele egyáltalán nem mellékes közlés, hanem fokozó értelmű hozzátoldás, ami a *ráadásul* határozószó vagy a *sőt* kötőszó jelentéstartalmának felel meg. Tehát nem a *melleleg* egyszerű tagadásáról, azaz pusztá ellentétéről van szó, az utóbbi esetben ugyanis a *főleg, különösen, elsődlegesen* szavakat illeszthetnénk a mondatokba.

Különleges stílusesszükkel állunk szemben, amelynek tudományos neve litotész. Ez olyan alakzat, amely egy fogalom vagy állítás ellentétének tagadásával sajátos jelentéstöbbletet vagy eltérő hangulatot kölcsönöz a közlésnek. Célja lehet a kiemelés, az enyhítés, a kicsinyítés vagy valamilyen hangulati hatás. Petőfi János vitézében olvassuk: „Csakugyan szél támadt, mégpedig *nem gyönge*.” Itt az *erős* vagy a *nagy* melléknév helyett áll.

Gyakran élünk vele a köznyelvben is, ahogy a következő mondatpárok második tagja mutatja. Nehéz az élet – *nem könnyű az élet*; ritkán találkozunk – *nem túl gyakran találkozunk*; rosszul vagyok, gyengélkedem – *nem vagyok túl jól*; szereti a bort – *nem veti meg a bort*. Az Alakzatlexikon ekképpen foglalja össze a litotész hatását: „A kifejezendő tartalom az ellentétes tartalom előterében jelenítődik meg, a szövegkörnyezet és a beszédhelyzet függvényében teret engedve a fokozati értelmezésnek.”

A *melleleg* – *nem melleleg* példája nem egyedüli. Hasonló változás történt az elismerő jelentéstartalmú, dicsérő helyzetmondatunk esetében. Korábban azt mondtuk: *Ez már valami!* Újabban viszont: *Ez nem semmi!*

Egy szólásváltozás természetrajza: hab a tortán – cseresznye a habos tortán

A szólásokat állandósult szókapcsolatoknak tekintjük, mégis szövegük kisebb-nagyobb módosulása a nyelvi változás természetes velejárója. Sokszor analógiás hatás érvényesül, és valamilyen rokon értelmű szó váltja fel a szólás egyik elemét. Ez lehet egyedi jelenség, de ha gyakran megismétlődik, akkor előbb-utóbb társadalmilag is elfogadottá válhat, mint újabban a *gátat vet* helyett a *gátat szab* forma. Nyelvművelésünk előszeretettel taglalta a szóláskeveredés különféle eseteit, amikor két hasonló nyelvi felépítésű, de eltérő jelentésű kifejezés elemei vegyültek (*egy helyben topog* × *sötétben tapogatózik* = *egy helyben tapogatózik*). A szólások körében manapság ritkán találkozunk idegen nyelvi hatással, pedig korábban számos esetben előfordult (*bakot lő, egy füst alatt, ko-*

sarat kap, lándzsát tör mellette). A következőkben erre a jelenségre látunk egy egészen új példát, de előtte ismerkedjünk meg az előzményeivel.

Hagyományos, népi eredetű szóláskincsünk mellett a városi élet is kitermelte a maga állandósult kifejezéseit. Közéjük tartozik a *hab a tortán* képszerű, átvitt értelmű használata, amely elsősorban valamilyen fokozás vagy többlettartalom kifejezésére szolgál. Az O. Nagy Gábor szerkesztette Magyar szólások és közmondások még nem tartalmazza. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a több generációt kiszolgáló patinás szótár mintegy fél évszázaddal ezelőtti nyelvállapotot tükröz. Az újabb gyűjteményekben viszont már megtaláljuk, így a Tinta Könyvkiadó Magyar szólástár, valamint Magyar szólások és közmondások szótára című kötetében. Ugyancsak szerepel az Értelmező szótár⁺ *hab* szócikkében, ahol a következő találó értelmezést olvashatjuk: 'hatásos, de nem fontos ráadás, kiegészítés'. *Nagyobb fizetéssel járó állást kapott, a kitüntetés már csak hab volt a tortán*. A teljesség kedvéért említsük meg, hogy másféle jelentésárnyalatot fejez ki *az élet nem habos torta*, amely a Tanú című film egyik sokat idézett fordulata.

Mai nyelvhasználatunkban kétség sem férhet a *hab a tortán* létjogosultságához. Az utóbbi években újabb elemmel gazdagodott ez a megszokott nyelvi forma. Ahogy a címből is kiderül, *cseresznye* szavunk épült bele a szólásba, azaz olyan habos torta képzeje jelenik meg előttünk, amelynek a tetejét – holmi különlegesség gyanánt – *cseresznye* díszíti. Ismerve hagyományos cukrászati termékeinket, korábban nem volt jellemző, hogy *cseresznyével* díszítették volna a tortát, kiváltképpen nem valamilyen habos tortát. Azelőtt a meggy dívott, főleg a rumos meggy. A nyugati gasztronómiában számos sütemény vagy torta tetején azonban megjelenik a friss *cseresznye*, szárával és zöld levelével együtt. Talán így kerül képbe – és a szólás szövegébe – nálunk is a *cseresznye*.

A *cseresznye a habos tortán* (ritkábban: *cseresznye a tortán*) kifejezésre internetes keresőprogrammal több mint 30 előfordulást találtam. A legrégebbi adat 2005-ös, döntő többségük viszont 2011 utáni. Ezek alapján ugyan ritkának minősíthetjük, de mindenképpen létező formának kell tartanunk. A forrásokat tekintve elmondhatjuk, hogy példáink igen változatos helyekről származnak: magyar és határon túli (szlovákiai) hírportálok, kulturális, szakmai és sport témájú weblapok, ill. fórumok. Néhány idézet:

A kapitányi karszalag lenne a cseresznye a tortán.

A tanácsadás olyan, mint a cseresznye a habos tortán, mert most a napjaimat alapvetően a vízilabda-szövetség elnöki munkája köti le.

A skandináv krimi a műfaj csimborasszója, a cseresznye a habos tortán.

Ez a bővített szólásforma fokozásra is alkalmas, különösen összevetve eredeti alakjával:

Sárkőzy nem egyszerűen habos torta, de számunkra maga a cseresznye a habos tortán.

A ceruzaelemek műszaki jellemzőit bemutató szócikkben a vizsgált fordulat alcímként jelenik meg: *Cseresznye a habos tortán*. Ugyancsak szakmai szövegekből való a következő két idézet: *Az, hogy locationváltásnál szétfagy, már csak cseresznye a habos tortán*. – *Kisszériás sorozat, a cég reklámja. Úgy is mondhatnám, hogy a cseresznye a habos tortán*.

Már arra is van példa, hogy az eredetileg pozitív kifejezés – egy jelzővel bővítve – ellentétes értelmet nyer: *Nem beszélek a Rácz fürdő évtizedekig tartó felújításáról, kesernyés cseresznye a habos tortán*.

Ennél a pontnál akár meg is állhatnánk, különösebb okkal nem magyarázható belső fejleményként elkönnyelve az újabb szólásváltozat kialakulását. A meggyőző bizonyíték hiánya azonban gondolkodóba ejti az embert, még inkább az a meglepő körülmény, hogy angol források szerint a nagy világnyelvben is hasonló jelenség zajlott le a közelmúltban. A *cherry on top* 'cseresznye a tetején' és az *icing on the cake* 'cukormáz a tortán' szólások keveredéséből létrejött a *cherry on the cake* 'cseresznye a tortán'. A kevert forma kialakulását segíthette a kanadai francia nyelv *la cerise sur le sundae* 'cseresznye a (gyümölcs)fagylalton' kifejezésnek a kanadai angolra tett hatása – teszi hozzá a *malaphor.com*, a szó-lásvegyülést vizsgáló angol portál.

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az új magyar szólásváltozat nem pusztán belső fejlemény, hanem idegen hatáson alapul: az egyébként szintén új angol forma – akár fordítás révén, akár egyes nyelvhasználók idegennyelv-ismeretének köszönhetően – tükörszerkezetként jelent meg.

Az általános alany mint fordítási hiba

Az általános alany látszólag kevés nyelvhasználati gondot okoz, ezért csak ritkán kerül szóba. Nyelvtanaink szerint az általános alanyú mondatok állítmánya mindenkire vagy egy közösség minden tagjára vonatkozik. Többféleképpen kifejezhetjük, például általános névmással: *Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyaránt vehet... – E fiúból pap lesz, akárki meglássa! – Senki sem menekülhet!* (MGr. 2000. 410–411)

Olykor előfordul az általános jelentésű *ember* vagy *világ* főnévvel: *Egyszer él az ember!* – *Tudja meg a világ [azaz mindenki], hogy mi történt velem!* A leggyakoribb megnyilvánulási formája azonban az igei állítmány megfelelő ragozása, így a többes szám harmadik személyű igealak: *Árnyékáért becsülik a vén fát*. Érdekes, hogy ez a közmondásunk többes szám első személyben is él, ugyancsak általános alannal: *Árnyékáért becsüljük a vén fát*. Említsünk köznyelvi példákat is, mint amilyenek a következő mondatkezdő fordulatok: *Azt beszélük...; Azt mondják...* Az iskolai nyelvhasználatban, pontosabban a tanári beszédben különösen a többes szám első személy fordul elő sűrűn: *Kinyitjuk a könyvet... Olvassuk el hangosan... Jegyezzük meg jól! Kínos beszédhelyzetekben a többes szám első személy arra is alkalmas, hogy vele kikerüljük a közvet-*

len megszólítást, az önözést, magázást, tegezést: *Mossuk a kocsit? – Szintén a piacra megyünk?* – kérdezzük a szomszédtól köszönés helyett, egyszerű kapcsolatfelvételi célzattal.

Az általános alanyt kifejezhetjük egyes szám második személyű igével is, mint ahogy általános igazságot megállapító közmondásainkban: Amit ma *megtehetsz*, ne *halaszd* holnapra! Ajándék lónak ne *nézd* a fogát! Addig *nyújtózkodj*, ameddig a *takaród* ér! *Nézd* meg az anyját, *vedd* el a lányát! A továbbiakban ezzel, a 2. személyű változattal foglalkozunk kissé részletesebben. Bár erre a lehetőségre több mondatot idéztünk, a szólások és közmondások gyűjteménye kevesebb példával szolgál, mint a harmadik személyűre, nyilván nem véletlenül. Korábbi egyetemi nyelvtanunk (MMNy.) is elsősorban a közmondásokra hivatkozik, illetőleg a költői nyelvhasználatra utal: Ha most feltámadna s eljöne *közétek*, / Minden dolgát szemfényvesztésnek *hinnétek*. / Hárman sem *bírnátok* súlyos buzogányát... – *Látjátok* ezt a táncot? / *Halljátok* e zenét? / Akik még nem *tudtátok*, / *Most megtanulhatjátok*, / Hogyan mulat a nép.

Angolból szinkronizált televíziós programok költőinek semmiképpen sem nevezhető szövegeiben viszont igen gyakoriak a második személyű alakok. Főleg az utazási vagy a valóságcsatorna műsoraira jellemző ez:

Tavasszal sok esőre számíts, és ennek megfelelően öltözz!
A képtárral szemben találd az emlékművet.
Ne feledkezz meg a borravaloról sem!
Ha Londonban jársz, nézd meg az őrségváltást!

Természetesen semmi baj nincs ezekkel a mondatokkal, bár arányát tekintve olykor túlzottnak tűnik az egyes szám 2. személy használata. Védelmében azzal érvelhetünk, hogy sokkal személyesebb így a fogalmazás, és a műsorvezető egyenesen a nézőhöz szól, mintha vele beszélgetne, vagy csak neki mondaná tanácsait. Valóban, a közvetlen hang, a bizalmas stílus ezt alá is támasztja.

Ugyanakkor némi kétségeink is támadhatnak, mégpedig éppen az ilyen formák halmozódása miatt. Az angolban ugyanis az egyes szám második személy a magyarnál sokkal gyakoribb kifejezőeszköze az általános alanynak. S ha ez így van, akkor nem kell mindig ragaszkodnunk a szó szerint fordításhoz: *Amikor elsétálsz az épület előtt, a falaktól nem látod a gyönyörű kertet.* Itt már elképzelhető valamilyen más megoldás:

Amikor elsétálunk az épület előtt, a falaktól nem láthatjuk a kertet.
Az épület előtt elsétálva a falaktól nem láthatjuk a kertet.
Aki elsétál az épület előtt, az a falaktól nem láthatja a kertet.

Az idegen szöveg fordításakor tekintettel kell lennünk a szöveggörnyezet-re, az előzményekre, a stílusra, és nemcsak az adott mondat, hanem a nagyobb

egység jelentésviszonyaira, mindemellett törekedni kell a magyaros szerkezetekre. A szövegen kívüli tényezők figyelembevételével még furcsább a következő mondat: *Ha rajtad van a nehéz búvárfelszerelés, a cápák elől nem tudsz elmenekülni.* Mivel nem valószínű, hogy a nézők többsége nehéz búvárfelszerelésben fog úszkálni az óceán mélyén, érdemes teljesen személytelenné tenni a mondatot: *Nehéz búvárfelszerelésben nem lehet elmenekülni a cápák elől.* Hasonlóan indokolatlan a második személyű szerkesztésmód egy pilóta beszámolójának következő részletében is: *Amikor leállítod a motort, egyetlenül kezd siklani a gép, végül irányíthatatlanná válik. Ilyenkor csak egy esélyt kapsz, és azt ki kell használnod.*

Utolsó példánk előtt röviden az útifilm előzményeiről. Egy bennszülött törzs különös szokását mutatták be, miszerint a házastárs elvesztésekor az özvegy egyik ujját levágják. Ekkor hangzott el a következő: *Ha levágják az ujjadat, a helyét még hosszú ideig érzed.* Az angol változat második személyű általános alanya szó szerinti fordításban egyértelmű hiba, túlságosan is személyes közlésnek hat, a megoldás pedig hasonló a korábbiakhoz: *Akinek levágják az ujját, az még hosszú ideig érzi a helyét.* A tapasztaltabbak persze tudják: nem a szavakat, a szerkezeteket fordítjuk, hanem a gondolatokat, a jelentés egészét, ez pedig nem feltétlenül egyezik meg szó szerint az eredetivel.

Irodalom

- AkH.¹² 2015. = *A magyar helyesírás szabályai.* Tizenkettedik kiadás. Magyar Tudományos Akadémia – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc (szerk.) 1972. *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc (szerk.) 1999. *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára I.* Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- ÉKsz. 1972. = *Magyar értelmező kézis�ótár.* Főszerk. Kovalovszky et al. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² 2003. = *Magyar értelmező kézis�ótár.* Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma 2007. *Értelmező szótár+ I–II.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Közgazdasági helyesírási szótár* 2002. Szerk. Bárányiné Szabadkai Éva, Mihalik István. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kurtán Zsuzsa 2003. *Szakmai nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MGr. 2000. = *Magyar grammatika.* Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.

- Mihalovics Árpád (szerk.) 2000. *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- MMNy. 1968. = *A mai magyar nyelv*. Szerk. Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. 1961–62. = *A mai magyar nyelv rendszere I*. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest.
- TESz. 1967–1976. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.

Internetes források

- Alapképzési és hitéleti szakok képzési és kimeneti követelményei. 37–39. o.
www.nefmi.gov.hu
- A tanári szakképzetségek képzési és kimeneti követelményei. 16–18. o.
www.nefmi.gov.hu
- MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. www.nytud.hu/adatbazisok
<http://malaphors.com/2014/06/05/its-like-the-cherry-on-top-of-the-cake/>

A szaknyelvi terminológia változása, különös tekintettel az orvosi nyelvre

Általános jellemzők

A szaknyelvek természetes követelménye az egyértelmű fogalmazás, a köznyelvtől eltérően itt szükséges megtartani a logikus szóhasználat szigorú szabályait. Sokszor különbözik egymástól a köznyelvi és szaknyelvi megfelelő. Először a nyelvészet területéről véve példáinkat: „Rosszul ejtette az *sz* betűt” – szakszerűen: „az *sz* hangot” (a betűt írjuk, a hangot ejtjük); „A mondat végén levisszük a hangsúlyt” – helyesen: „hangot”; *hangszál* – *hangszalag*; „a többes száma *ragja*” – szakszerűen: *jele* (a *rag*, *ragaszték* a 19. században még mindegyik toldaléktípusra – *ragra*, *jelre*, *képzőre* – vonatkozott, mára jelentésszűkülés történt). Más területről származó példák: a köznyelvi *csillaghullás* valójában *meteoritbecsapódás*; a rózsának *tüskéje* van, nem pedig *tövis* (a közmondás szerint viszont: *Nincsen rózsza tövis nélkül*), az orvosi szaknyelv túl általános, ezért pontatlannak tartja a *reuma* és az *agyvérzés* szavakat, holott a köznyelvben mindkettő megszokott és elfogadott forma.

Napjaink nyelvi jellemzője az egyre pontosabb megfogalmazás, amikor a korszerűség és a logika nevében korábbi szavakat, kifejezéseket szakszerűbb, esetleg bonyolultabb körülírással váltanak föl. Így lett a *munkaegészségügyből foglalkozás-egészségügy*, a *munkaerőből humán erőforrás*, a *tömegközlekedésből közösségi közlekedés*, pedig az eredeti megnevezés is betöltötte a szakszó funkcióját, és nyelvileg sem kifogásolható. – A politikai szóhasználatban is tanúi vagyunk efféle jelenségeknek. A szaknyelvekhez hasonlóan itt szintén indokolt a félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan szóhasználat. Például az 1989–1990-es átalakulást újabban *rendszerváltozásnak* (vagy ritkábban *rendszerváltoztatásnak*) nevezik, nem pedig *rendszer váltásnak*. Bár mindhárom helyes, de az első kettő pontosabban kifejezi, hogy nem egyik pillanatról a másikra végbemenő cselekvésről, hanem folyamatról van szó. – Az intézménynévadásban is megnyilvánul az árnyaltabb kifejezőmód. Egyik városunkban a *II. Számú Gyakorló Általános Iskola* funkcióbővülés után *Gyakorló Általános Iskola, Alapfokú Művészeti Intézmény, Gimnázium és Szakközépiskola* hivatalos elnevezéssel folytatta tevékenységét. Szaknyelvi alakulatok megjelentek a kereskedelemben is: az egyszerű *gyümölcsjoghurt* felirat helyett *élő flórás tejkelesztmény gyümölcsrétegen, csokoládés nápolyi* helyett *csokoládémasszával bevont darabáru* szerepel az árucikken.

A szakszavak alkotásmódja az elmúlt két évszázadban jelentősen átalakult. A nyelvújítás idején meghatározó volt a szóképzés: *csapadék, csillagászat, dugattyú, huzal, irodalom, lövedék, merőleges, okmány, üteg*; ill. *forgony* (motor), *ferdény* (trapéz). Ekkortól nőtt meg az összetett szavak száma és aránya is, de először általában világos, áttekinthető kéttagú összetételek jöttek létre: *égöv, földrajz, holdfogyatkozás, hőmérő, tápérték*. Manapság viszont egyre bonyolultabb fogalmak keletkeznek, és ezzel együtt maguk a nyelvi formák is egyre bonyolultabbá válnak, gyakoriak tehát a többszörös szóösszetételek: *diákhitelközpont, munkaerő-nyilvántartás, számítógép-hálózat, táplálkozás-élettan, teljesítményvolumen-korlát, vonalkód-leolvasó*. A korábbi – egyszerűnek mondható – *fizikatanár, történelemtanár, énektanár* mellett legújabb oktatási dokumentumaink már ilyen alakulatokat is tartalmaznak: *múzeumpedagógia-tanár, inkluzív nevelés tanára, minőségfejlesztés-tanár, játék- és szabadidő-szervező tanár*.

A többszörös szóösszetételek bizonyos szempontból magyar sajátosságának tekinthetők. Például az angol nyelv analitikus, szétagoló jellege a legegyszerűbb megoldást kínálja tálcán, mivel a szavakat különírják (a szakkifejezéseket ráadásul sokszor nagy kezdőbetűvel): *Process Quality Management* (szolgai magyar fordítása egy minőségbiztosítási kézikönyvben: *Folyamat Minőség Menedzsment*), de sokkal egyszerűbben csak *PQM* betűszóval rövidítik. Az agglutináló magyar nyelv viszont vagy toldalékokat használ, és akkor marad a különírásnál, vagy pedig a toldalékokat elhagyva úgynevezett jelöletlen alárendeléseket alkot, ekkor viszont már egybeírásra van szükség.

Az egybe- és különírás nemcsak helyesírási, hanem szintaktikai és morfológiai kérdés is. A mindennapi gyakorlatban sokszor találkozunk ilyen írásmóddal: *természeti erőforrás gazdálkodás, folyékony szennyezőanyag kibocsátás, növényvédő szer adalékanyag és segédanyag*. Ha ennél a jelöletlen szerkesztésmódnál maradunk, mindkétszer a helyesírási szabályzat (AkH.¹²) 141. b) pontját, a mozgószabály második esetét kell alkalmaznunk: *természetierőforrás-gazdálkodás, folyékonszennyezőanyag-kibocsátás, növényvédőszer-adalékanyag és -segédanyag*. Nem szükséges bővebb magyarázat ahhoz, hogy lássuk: szerencsétlen alakulat jött létre, s bár a mozgószabály igen logikus, készségszintű alkalmazása mégsem várható el a szaknyelvek művelőitől. Inkább a jelöltséget vagy a körülírást ajánljuk: *természeti erőforrásokkal való gazdálkodás, gazdálkodás természeti erőforrásokkal, folyékony szennyezőanyag kibocsátása*.

A jelöletlen viszony jelöltté tételét úgy szemlélteti – mintegy népszerűsíti – a Közgazdasági helyesírási szótár (Tinta Kiadó, 2002), hogy nagyon sok helyütt feltünteti mindkét formát: *ipar-továbbfejlesztés, ipar továbbfejlesztése; irodaház-üzemeltetés, irodaház üzemeltetése; munkaviszony-megszüntetés, munkaviszony megszüntetése; okmányoshittelvél-megnyitás, okmányos hitellelvel megnyitása, tőkeállomány-növekedés, tőkeállomány növekedése*. (A határozott névelőt a jelölt birtokviszonyok elé kell gondolnunk. Az utolsó példánál maradván: *a tőkeállomány növekedése*.)

A minőségbiztosítás nyelvéből vett szövegrészlettel azt szemléltetjük, hogy nemcsak a szavak, hanem a nyelvezet egésze és a szóhangulat is hozzájárul a nyelvvaltozatra jellemző stílus kialakításához: [A minőségbiztosítás] *Auditbizonyítékok nyeresére és objektív kiértékelésére irányuló módszeres, független és dokumentált folyamat annak meghatározására, hogy az auditkritériumok milyen mértékben teljesülnek. Célunk a végtermék ellenőrzése a felsőoktatásban. A folyamat összetevői: a felelősségi körök kiosztása, a felek azonosítása, a humán folyamatok bemutatása, a minőségcélok kitűzése, a kiválósági modellek meghatározása*.

Köznyelvi szavakkal is lehet érzékletesen, képszerűen, magyarul, ugyanakkor pontosan és szakszerűen fogalmazni. A Bükki Nemzeti Park monográfiájából (2002) vett idézeteink a geológia szaknyelvből származnak. A szóhasználat és stílus mellett érdemes figyelni az egyedi képzésekre: *A járatot több ponton omladék és mennyezeti felharapózás jellemzi. – A rátolódást követő emelkedés közben a Bükk előtere délnyugati–északnyugati irányú vetők mentén pásztásan föltagolódott. – E vízhálózat patakjainak irányát lezökkent süllyedékek szabták meg. – Közöttörmeléke alig koptatott vagy koptatlan mészkő. – Gyakoriak benne a szénült növénymaradványok. – A látványos szakadéktöbör barlangeredetere több cseppkő-bekérgeződéses barlangroncs utal*. Érdekes szóalkotás a *koptatott* ellentétéként használt *koptatlan*, valamint a *tömörítő szénült* (széné vált, elszenesedett). Mindkettő példázza, hogy a köznyelvben nem szereplő egyedi képzések is lehetnek elfogadható, sőt ötletes kifejezések. Ehhez kapcsolódva érdemes

megismerkedni azokkal a szempontokkal, amelyeket a nyelvművelés fogalmazott meg a nyelvi tények megítéléséről.

Szükségesség: valóban szükség van-e az új nyelvi elemre, alakulatra, szerkezetre; új fogalmat, viszonyt fejez-e ki, mondanivalónk új, sajátos árnyalatát érzékelteti-e? Például az *autópályadíj*, a *(video)klip* szükséges szónak minősíthető, a *komputer*, *home page* helyett viszont elfogadható a *számítógép* és a *honlap*.

Tartalmi megfelelés és világosság: a közlés kifejezőerejét, egyértelműségét, a fogalom minél könnyebb megragadását, a viszonyjelzés pontosságát szolgálja-e, vagyis megfelel-e a félreérthetlenség követelményének? A *(számítógép)vírus* helyes, világos, a *cyber café* (másképp: *internetes kávéház*, *internetes klub*) kevésbé érthető.

Alaki helyesség: beleilleszkedik-e az új alak nyelvünk rendszerébe; képzésmódja megfelel-e szerkezeti és fejlődési törvényeinknek; idegen mintájú-e vagy pedig megvan az alapja, analógiája a régi nyelvhasználatban, illetőleg az irodalmi nyelven kívüli rétegekben, elsősorban a nyelvjárásokban? Mindez hogyan segíti az új elemnek nyelvünkbe való természetes befogadását és gyors beolvadását? Például a *becsődöl* ige (a *csődbe megy* helyett) alakilag helyes, szabályos, bár szokatlan és emiatt korlátozott használati körű. A *minimumhőmérséklet*, *minimumárfolyam* alaktanilag ugyan idegenszerű, helyettük a magyaros változat a *minimális hőmérséklet* vagy a *hőmérsékleti minimum* (illetve *legalacsonyabb hőmérséklet*), illetőleg az *árfolyamminimum*, mégis megszokottságuk, elterjedtségük miatt nem lehet kifogásolni őket.

Stílusosság: inkább használati, mint tartalmi és alaki szempont. Ha a tárgy jellege, hangulata, az alkalom és a beszédhelyzet megokoltta teszi, az esetleg merev, szigorú nyelvi szabályoktól eltérő, szokatlan vagy éppen egyéni formákat is elfogadjuk a maguk helyén, mert sajátos stílári árnyalatot, használati értéket képviselnek, és ezzel gazdagítják a nyelvet. Az *átvilágítás* és a *karcsúsítás* szemléletesebb, mint az *ellenőrzés* és az *elbocsátás*, *(létszám)leépítés*.

Gazdaságosság, rövidség, tömörség: ha a régebbi nehézkes szóalakkal, terjedős, bonyolult szerkezettel, kifejezésformával szemben egy rövidebb, egyszerűbb, tömörebb tűnik föl, előnyben részesítjük – feltéve, hogy alaki és tartalmi szempontból azonos értékű. A *multinacionális* helyett elfogadható a közkeletű *multi* rövidülés, a *tömegkommunikációs eszközök*, *tömegtájékoztató eszközök* helyett jobb a *média*.

Szaknyelvi igekötő-használat

Gazdag igekötőrendszerünknek köszönhetően sokféleképpen árnyalhatjuk az alapszó jelentését, illetve módosíthatjuk használati értékét, stílusát. A hivatalos, a jogi és a műszaki nyelvből vett példáinkkal szemléltetjük, hogy egymás mellett élhet az igekötős és az igekötő nélküli változat. Sok esetben az utóbbi az

egyszerűbb, köznyelvi alakulat, míg az igekötő sajátos hangulati értéket ad, és zsargonszerűvé teszi a kifejezést: *(be)azonosítják* a tettet, a feladatot; *(le)jelenti* a létszámot; a bűnözők *(le)követik* áldozatukat; *(le)elnökli* az ülést – *elnököl* az ülésen [az igekötő használata, ill. elhagyása a vonzatszerkezet változásával jár együtt]; *(meg)javasolt* napirend; *(meg)kifogásolt* árucikk. A hivatalos nyelvhasználat az utóbbi fél évszázadban különösen megkedvelte a *le* igekötőt olyan esetekben is, amikor hagyományos köznyelvi forma a *meg* vagy *el* igekötővel szerkeszthető: *megbeszél* – *lebeszél* (időpontot), *elrendez* – *lerendez*, *megszervez* – *leszervez*, *megtárgyal* – *letárgyal*, *megtelefonál* [vagy: *telefonon megbeszél*] – *letelefonál*; *megterhel*, *túlterhel* – *leterhel*. Ezek hatására manapság újabb igékhez is hozzáfűzik: *(le)adózik*, *(le)menedzsel*, *(le)szanál*.

Eddigi példáinkban jelentésmódosulás nélkül csupán a szavak stílusértéke változott meg. Ha viszont az igekötővel sűrítünk, vagy megváltoztatjuk az alapszó jelentését, akkor kihasználjuk ennek a szóalkotásmódnak a lehetőségeit. A köznyelvi *véd*, *megvéd* ellenében szükséges a szaknyelvi *levéd*, pl. a festményt *levédették*, azaz védetté nyilvánították. A *vizsgál* – *bevizsgál* esetében az utóbbi az árucikk forgalomba hozatal előtti engedélyezését vagy minőség-ellenőrzését jelenti, tehát nem egyszerű vizsgálatról van szó. Az orvosok a vakcinát *eloltják*, azaz a szérumot felhasználják. Ez a szaknyelvi szószerkezet jelentésében, alakjában egyaránt különbözik a *beolt* valakit kifejezéstől, ezért szokatlansága ellenére helyes és szükséges.

A legfrissebb jelenség a *be* igekötő gyakoribb alkalmazása. A szlenges *bealszik*, *beszól*, *behal*, *befigyel*, *bekérdez*, *beprobálgazdik* mellett találkozhatunk zsargonszerű elemekkel is: *bemódosít*, *behasonlít*, *bekockáztat*, *belassít*, *befékez*, *beregisztrál*. Az utóbbiak a megszokott *módosít*, *összehasonlít*, *kockáztat/megkockáztat*, *lassít/lelassít*, *fékez/lefékez*, *regisztrál* helyett állnak. A sportnyelvi *bekezd* mégis támogatható, mert jelentése nem azonos a mérkőzést *elkezd* igével, hanem jelentéssűrítő összetétel: *bekezd* – a mérkőzés elején nagyon jól játszik [a csapat]. Alaktani szempontból ugyancsak helyeselhető a *pánikba esik* rövidült formája, a *bepánikol*, mivel itt az igekötő tömörítő szerepe érvényesül.

Eddigi példáink azokat az eseteket mutatták be, amikor vagy főleg az igekötő használata, vagy pedig más igekötő váltja föl a hagyományos formát. A szaknyelvekben ezzel ellentétes folyamat is megfigyelhető: a szükséges igekötő elmaradása, ami értékelhető egyfajta egyszerűsítésnek, tömörítésnek. Következő példáinkon érezhető, hogy az adott szaknyelv jellegzetességei: *marasztaló* ítélet született, a vádlottat *marasztalták*, az ügyet *bonyolítja*, Shimano alkatrészszel *szerez*t kerékpár – teljes változatban: *elmarasztaló ítélet* született, a vádlottat *elmarasztalták*, az ügyet *lebonyolítja*, Shimano alkatrészszel *felszerel*t kerékpár.

Néhány idegen szavunkban főleg magyar igekötőt használunk: *(át)transzformál*, *(be)integrál*, *(be)investál*, *(be)importál*, *(ki)exportál*, *(össze)kombinál*. Mindegyik esetben a magyar megfelelő igekötője átsugárzik az idegen szóra: *átalakít*, *betagozódik*, *beruház*, *behoz*, *kivisz*, *kiszállít*, *összekavar*.

Idegen szó használata magyar megfelelője helyett

A mai magyar nyelvhasználat legáltalánosabb jelensége, az idegen, jórészt angol szavak elszaporodása minden nyelvváltozatban, így a szaknyelvekben és a fordításokban is. Az egyszerűbb megoldás ugyanis az, ha a szövegben megtartjuk az idegen elemet, legfőljebb magyaros formáját használva: (ang) *structure* – *struktúra*, *method* – *metódus*, *qualification* – *kvalifikáció*. Pedig folyamodhatnánk az azonos értelmű(nek látszó) magyar megfelelőkhöz (*szerkezet*; *eljárás*; *minősítés*, *osztályozás* stb.), természetesen annak függvényében, hogy az adott szövegben valóban egyenértékű-e, és így az idegen szó – magyar szó váltogatásával kikerülhető-e a szóismétlés. Más eset azonban, ha a terminológia ragaszkodik a bevett idegen formához (*populáció*, *kolónia*, *portfólió*).

A szaknyelvek folyamatosan bővülnek angol elemekkel. Különösen igaz ez az újabb tudományokra, valamint a legkorszerűbb technológiákra. Bizonyítékkal álljon itt egy márkakereskedés szórólapján olvasható tájékoztató szöveg 2009 márciusából: *Tegyen egy lépést a lélegzetelállító Full HD képek és intelligens funkciók világa felé. A W5500 sorozat tovább viszi az innovatív draw the LINE design irányzatot. A Motionflow 100 Hz-es technológia a képemosódottság-csökkentővel tisztább, lágyabb képeket eredményez. Mindez a kivételes BRAVIA™3, Live Colour, DLNA és AppliCast™ funkciókkal bővült. MPEG 4 AVC HD tuner is beépítésre került. A Super HAD technológiával készült CCD 3200 ISO-tartományban is használható.* Olyan nyelvi alakulatokkal és olyan helyesírással találkozunk benne, amelyek erősen különböznek a magyar sajátosságoktól, egyben mutatják, hogy a legújabb fogalmaknak nincs meg célnyelvi megfelelőjük.

A nyelvünkben már meglévő idegen szavak jelentésének módosulását is okozhatja a legújabb angol hatás. A változás jellemző példaként említhetjük a *monitoring*, *monitorozás*, *monitoringozás* szavakat. Jelentésük: 'megfigyelő, ellenőrző; megfigyelés, ellenőrzés'. Közülük az első efféle szókapcsolatokban szerepel: *monitoring rendszer / hálózat / szolgálat / feladatok*. Igeként is használatos: *monitoroz*, *monitoringoz*. A *monitoring* angol-latin forma: latin tőhöz angol szuffixum járul. Az 1994-es kiadású Idegen szavak és kifejezések kézisztára (Bakos 1999) a *monitoring* főnevet még a mainál szűkebb jelentésben tünteti föl: 'a megadott tárgykörre vonatkozó irodalmat, közleményeket számon tartó, összegyűjtő és a megrendelőhöz eljuttató (elektronikus) figyelőszolgálat'; de emellett már korábban létezett rádiós szaknyelvi jelentése: 'rádiólehallgatás, műsorfigyelés (lejegyzéssel és/vagy rögzítéssel)', az utóbbiból származik a *monitoring osztály* szó szerkezet. Az Osiris Kiadó Nyelvészeti Kézikönyvek c. sorozatának Idegen szavak szótára – amely igen sok új szaknyelvi szót, betűszót és alakulatot tartalmaz – legújabb jelentéseit is pontosan meghatározza (Tolcsvai 2007). A *monitoring* jelentésbővüléssel ma mindenféle figyelőszolgálatot jelöl. Korábban kizárólag szaknyelvi használatú volt, az 1990-es évek végétől a tisztai

ciánszennyezés kapcsán megjelent a médianyelvben, és ma már nagyobb beszélőközösséget érint. Alaktani szempontok figyelembevételével megjegyezhetjük, hogy az angol gerund, ill. participle formákból képzett *monitoringoz*, *monitoringozás* származék helyett a *monitoroz*, *monitorozás* tekinthető szabályosnak. Az Osiris-kézikönyv sem tartalmazza a két kifogásolható formát, viszont feltünteti a *monitorizálás* változatot.

Az iméntihez képest még érdekesebb a *humanitárius* melléknév esete. Az angol *humanitarian* jelentése 'emberbaráti; az emberrel, emberiséggel kapcsolatos'. Megszokott szókapcsolatai: *humanitárius akció/feladat/segítség/szervezet*; illetőleg a *humanitárius katasztrófa*. A korábbi magyar nyelvhasználatban a *humanitárius* jelentése: 'emberbaráti, emberséges, emberszerető'. Ezért helyesen használják ma is a fenti szerkezetekben. Az utóbbi években megjelent *humanitárius katasztrófa* azonban nem felel meg nyelvhasználati szokásainknak. Főleg angoltól fordított hírügynökségi jelentésekben találkozhatunk vele, s egyértelmű anglicizmus, a *humanitarian catastrophe* átültetése. Az angol *humanitarian* nemcsak 'emberbaráti', hanem – mint láttuk – 'emberrel kapcsolatos', s így a kifogásolt szó szerkezet magyar megfelelője: *emberi katasztrófa*, *emberek katasztrófája* vagy egyszerűen *katasztrófa*.

Sajátságosan alakul újabban az orvosi szaknyelv helyzete. Az eddigi köztudottan latin terminológia óriási mértékben angolosodik, és ezt a folyamatot egyrészt sokan megkérdőjelezzik, másrészt igyekeznek lassítani. Ennek kiváló példája a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat, amelyben a szakmai képviselői határozottan állást foglalnak a magyarosítás mellett. Ezt pedig azért kell hangsúlyozni, mert a nyelvészek egy része az idegen szavak magyarosítását nem támogatja, azt a szakmák belügyének érzi, a szaknyelvi idegenszerűségeket természetesnek fogadja el, és az újabb anglicizmusokat nyelvi korszerűsedésnek tartja. Mások viszont határozottan támogatják a magyarosítást, anélkül, hogy a túlzó purizmus csapdájába esnének. Közismert példával szemléltetjük, milyen szempontok sorakoztathatók föl az egyik, illetőleg a másik oldal védelmében. Nemzetközileg és hazánkban is elterjedt a *stroke*, amely a következő megnevezéseket váltja fel: *agyi érbetegség*, *agyi keringészavar*, *agyi infarktus*, *agyi érkatasztrófa*, *agyérgörcs*, *hűdés*, *szélhűdés*, *szélütés*, *agylágyulás*, *guta*, *gutaiütés*, *agyguta*. Az angol szó túl általános, pontatlan és félrevezető, ezért a magyar orvosi szaknyelv művelői szerint nem feltétlenül kell beépítenünk terminológiánkba (Szirmai 2003. 26).

Gyakori jelenség az is, hogy a nyelvünkben használatos idegen szó alakilag módosul. Az alakváltozás sajátos esete, amikor a latin eredetű szó korábbi latin, francia vagy németes alakja mellett vagy helyett legújabbán föltűnik az angolos változat. Egyik fajtája az *-um*, *-us* végződés lekopása: *projektum* (lat) – *projekt* (ném) – *project* (ang) [prodzsekt]; *effektus* (lat) – *effekt* filmes szakszóként (ném, ang); *szegmentum* (lat) – *szegmens* – *szegment*; *kontaktus* (lat) – *kontakt* (ang *contact*) összetételekben: *kontaktszemély* ('kapcsolattartó személy'),

~óra (oktatásban); ~nap (gazd-ker szaknyelv 'vásáron, árubemutatón nyilvános nap, találkozó'); *centrum* (lat) – *center* (ang) 'kereskedelmi egység'. Az alakváltozás másik fajtája a kiejtésben és a helyesírásban nyilvánul meg: *imázs* (fr) – *image* (ang) [imidzs]; *frizsider* – *fridzsider* (AkH. 1984., HKsz. 1988., MHSz. 1999. csak a franciás *frizsider* alakot tartalmazza; etimológiailag rokonságban van az orvosi nyelv latin *frigid*, *frigiditas* szavaival); *standard* (az angolban keletkezett latin etimológiájú ún. pszeudolatin, állatin szó németes-magyaros ejtés- és írásmódja) – *sztenderd* (angolos ejtésen alapuló ejtés- és írásmód). – (b) Egyes szavakban idegen képzőt alkalmaznak magyar megfelelője helyett: *emirá-tus* – *emírségek* helyett, *evakuáció* – *evakuálás* helyett, *kvalifikáció* – *kvalifiká-lás* helyett, *motiváció* – *motiválás* helyett, *partneritás* – *partnerség* helyett, *szponzoráció* – *szponzorálás* helyett. Mindegyik esetben az utóbbi formát részesíthetjük előnyben.

Az orvosi szaknyelv átalakulása

Az interkulturális kommunikáció sok szempontból tanulságos, ám nem kellően ismert és feldolgozott területe a nemzetközi orvosi szaknyelv. Tudvalé-vőleg alapvető követelmény, hogy terminológiája nemzetközi szinten is egysé-ges legyen. A korábbi évszázadokban – egészen a legutóbbi évtizedekig – a latin töltötte be a közvetítő közeg szerepét. A 21. század elejére azonban gyökeres változás történt: a klasszikus nyelv helyét mára sok szempontból átvette az angol, így tanúi lehetünk az orvosi szaknyelv újabb globalizációjának. Mivel ez a folyamat még javában zajlik, érdemes elemeznünk lefolyását, és megfigyelnünk a nyelvi (lexikológiai, morfológiai, helyesírási stb.) sajátosságokat. Nem pusztán arról van szó, hogy korunk követelményeinek megfelelő – latin → angol – nyelvcsere történik. Az angol térhódítása azzal is magyarázható, hogy az orvos-tudománynak teljesen új területei, határterületei alakulnak ki, s ezek már eleve az angolra épülnek, nem pedig a latinra. Elképesztő mértékű fejlődésen ment át az utóbbi időszakban a mikrobiológia, a virológia, az immunológia, az onkoló-gia, a biokémia, a gyógyszerészet, de folytathatjuk a sort a neurológia, a pszic-hológia, a szövettan, az összejtudomány területével. Rengeteg az újdonság a sebé-szet körében (érsebészet, szívsebészet, agysebészet), új vizsgálati és műtéti eljá-rások jelentek meg (kolposzkópia), s mindezekben belül az új megnevezések ért-hetően angol nyelvűek, mi több, akár az adott tudományág terminológiájának egésze is az.

A magyar nyelvű szakirodalom jóvoltából olyan kitüntetett helyzetben vagyunk, hogy az orvostudomány és a nyelvészet határterületén működő folyó-iratnak köszönhetően szakmailag is hiteles összefoglalást készíthetünk. Az ez-redforduló idejére annyi új jelenség tűnt föl a magyar orvosi nyelvben, hogy megfogalmazódott egy állandó szakmai fórum iránti az igény. Sőt nemcsak meg-fogalmazódott, hanem meg is valósult. A Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat

első száma 2001 decemberében jelent meg. Bősze Péter alapító-főszerkesztő szavai szerint az orvosi szakma forradalmi változásokat él át, mégpedig a molekuláris biológia térhódítása miatt. Ennek természetes velejárója sokezernyi új szakkifejezés, jobbára angol nyelven. Az utóbbit korszerű szemlélettel ugyan nem kifogásolhatjuk, de törekednünk kell az egyértelmű és szabályozott írásmódú magyar megfelelők megalkotására (I. évfolyam 1. szám 2. oldal; a továbbiakban rövidítve: I. 1: 2). Az évente két alkalommal megjelenő 48 oldalas folyóirat általában 7–10 terjedelmesebb írást tartalmaz, melyeknek mintegy harmada a terminológiai egységesítést, illetőleg a magyarosítást szolgálja, másik harmaduk helyesírási témájú, a többi egyéb jellegű (orvostörténet, szociolingvisztika, nyelvhelyesség stb.).

A mai nemzetközi és magyar orvosi nyelv legfőbb jellemzőjéről Bősze Péter az első számban így fogalmaz: „Senki sem tagadja, hogy az orvosi irodalom és szakmai nemzetközi nyelve az angol. Ez teljesen helyénvaló, mert a közös nyelv és a közös értelmezés a határok nélküli kutatás és orvosi gyakorlat elengedhetetlen része. Téves lenne minden országnak saját meghatározásokat megfogalmazni: áttekinthetlenné tenné a helyzetet, és nagyon sokat ártana.” (I. 1: 2)

Az egységesítés követelménye

Az egységesítés követelménye nemcsak a már említett legújabb szakterületekre igaz (mikrobiológia, virológia stb.), hanem továbbra is érvényes még a klasszikusnak számító anatómiára is, melynek első egységesítése 1895-ben Baselben készült (a baseli Nomina Anatomica), amikor 50 ezer javasolt változathoz 5 ezer szakszóban állapodtak meg. Utóbb elkészült a jénai (1935), a birminghami (1950) és a párizsi (1955) revízió. Az utóbbit fél évszázadban viszont angol, újabban pedig amerikai vezetésű szakbizottság gondozza az anatómiai nevezéktant, ezzel is magyarázható az anglicizmusok térhódítása. A szakkifejezésekkel szemben három fő követelményt szoktak felállítani: szemantikai egyértelműség, nyelvi elfogadhatóság és prakticitás (II. 2: 9). Donáth Tibor beszámol egy 7 ezer kifejezést tartalmazó angol–latin szakszógyűjtemény magyarításáról (III. 2: 31–4). Ennek kapcsán kifejti, hogy a nemzetközi orvosi nyelv miért veszi át nagyon könnyen az angol szavakat a korábbi latin megfelelők helyett. Az angol általános szókincs 50%-a latin vagy görög eredetű, de a szakszavak esetében ez az arány 70%. A latin szóhoz bizonyos angol suffixumok, prefixumok csatolásával, az angol kiejtés szabályait alkalmazzák:

Terminologia Anatomica

Anatomical Terminology

arteria

artery

maior

major

vena cardiaca

cardiac vein

membrana perinei

perineal membrane

A latin eredetű angol szakszavak egy részében tehát csak minimális alak-tani változás van, a jelzős szerkezetekben pedig az alaptag és a bővítmény szó-rendje módosulhat. Körülírások esetén viszont nagyobb mértékben átalakul a nyelvtani szerkezet, és az egyszerű szerkezetű terminus helyett bonyolultabb forma jön létre:

abductio humeri

abduction motion of the arm at the shoulder

A latin és a görög nyelv – főleg szóösszetételi szabályai és szóképzései-nek szemantikai rendje miatt – kiválóan alkalmas volt az orvosi nevezéktanra is. Buda Béla másik szempontot is említ: miszerint nem véletlen, hogy ma is folyik görögös-latinos szakszóalkotás olyan angol szavakból, amelyek a két klasszikus nyelv valamelyikéből származnak (II. 2: 6).

Kifejezéstípusok eredetük szerint

A létrejött kevertnyelvűség alapján a következő kifejezéstípusokat külö-níthetjük el (a példákat a belsebészet területéről véve):

1. Kettős alakok, amelyeket a mai magyar szaknyelv egyformán használ:

a) magyar/latin: *anasztomózis/anastomosis*;

b) latin/angol: *colostomia/colostomy*.

2. Egynyelvű alakok:

a) latin: *diverticulitis* ('gurdélygyulladás');

b) angol: *diverting colostomy, protective colostomy, blow-hole colostomy, temporary colostomy*;

3. Keverék alakulatok:

a) angol/latin: *end to end anastomosis* ('vég a véghez csatlakozás');

b) *lower rectal anastomosis* ('alsó végbélegyesítés').

Bonyolult szerkezetek

Különösen sok az angol nyelvű forma az összejtekkel és a szövétátültetés-sel kapcsolatos kifejezések gyűjteményében. Jól érzékelhető, hogy amíg az an-gol különírandó jelöletlen szókapcsolatokból építkeznek, addig a jelöletlen (jelen-

téstömörítő) magyar megfelelőt egybeírjuk, és itt típushiba szokott lenni a tükörfordításból adódó különírás. Láthatóan mind az angol, mind a magyar forma nyelvi rendkívül bonyolult alakulat:

stem cell recipient – őssejtbefogadó
stem cell donor – őssejtadó
stem cell source – őssejtforrás
stem cell transplantation source – őssejtátültetés-forrás
Haematopoietic stem cell sample – vérképzőőssejt-minta

(II. 2: 24)

Az immunológia szaknyelvében jó példa a terminológiai és helyesírási egységesítés nehézségeire a *T-helper lymphocyte cell* kifejezés, amely eredeti angol fogalomként került a magyar orvosi nyelvbe, ahol a következő formákban használatos: *T-helper sejt*, *T-helper-sejt*, *T-helper nyiroksejt*, *T-helper-nyiroksejt*, *T-helper limfocita*, *T-helper-limfocita*, *T-helper lymphocyta*, *T-helper-lymphocyta*; *segítő T-sejt*, *segítő T-nyiroksejt*. – Másik példasor: *natural killer cells*, *NK cells*; *természetes ölósejtek*, *NK-sejtek*.

Egyszerűsítés betűszókkal

Egyre bonyolultabb angol megnevezések keletkeznek, amelyek valójában körülírások, mégis terminussá válnak. Az angolra jellemzően viszont betűszóként rögtön megjelenik a rövid formájuk is: *gastrointestinal tract associated lymphoid tissue* – *GALT* 'gyomor-bél rendszeri nyirokszövet'. Megjegyzendő, hogy az angolban gyakori jelenség a szakkifejezések csupa nagybetűs írásmódja (*Gastrointestinal Tract Associated Lymphoid Tissue*), ezt azonban az irányadó brit írásgyakorlat nem támogatja teljes mértékben. (Tudvalévőleg csak irányadó írásgyakorlatról beszélhetünk, a magyarhoz hasonló hivatalos szabályozás nem létezik.) Ennek következményeként a nagybetűsítés a magyarban is kezd érvényesülni. Az analitikus angol formák – különírás és jelöletlenség a szó szerkezetekben – a magyar helyesíráásra is hatnak: *acute phase proteins* – *akut fázis fehérjék*; helyesen *akutfázis-fehérjék* ('hevenyszak-fehérjék'). (Bősze Péter; III. 2: 7–29)

Gyakoriságuk miatt a rövidítések, betűszók szerepéről érdemes kissé részletesebb képet adnunk. Használatuk nem problémamentes, vannak például olyan betűszók, amelyek többféleképpen oldhatók fel, így nem felelnek meg az egyértelműség követelményének: *RSV* – *respiratory syncytial virus*, illetve *Rous sarcoma virus*. Nem a köznyelvi rövidítéssel való egybeesés, hanem más a gond a *CD*-vel: *cell surface determinant* 'sejtfelületi determináns' – nemzetközi nomenklátúra lévén, magyar megfelelővel nem helyettesíthető. Folytatásként néhány további szókapcsolat: *intercellular adhesive molecules* – *ICAM* 'sejtek közötti tapadó molekulák', *membrane attack complex* – *MAC* 'sejtkárosító komp-

lex' (a latin *komplexum* angol hatásra rövidült formája, a *komplex* szakszóként 'együttes' értelemben használatos). (III. 1: 19)

A betűszók, rövidítések és számok még bonyolultabb kölcsönhatásba léphetnek, amint az alábbi példasor mutatja:

E2F átírási faktor,
p53-gén,
MHC-II,
Ig-E receptor,
L2-mRNS,
GH-PRL-receptor-szupercsalád,
memória-T-sejt-készlet.

Szemantika

A jelentéstani vonatkozásokra példa a közismert *stroke* értelmezése körüli bizonytalanság. A korábbi latin megfelelőket felváltotta az általánosabb, ebben a formájában összefoglaló névnek tekinthető angol szó. Ugyancsak általános jelentésű magyar megfelelői: *agyi érbetegség*, *agyi érkatasztrófa*. Ismert köznyelvi alakjai: *gutaütés*, *szélütés*, *szélhűdés*. A jelentések érintkezését mutatja az *ütés*, egyfelől az iméntiek utótagjaként, másfelől az angol *stroke* alapjelentéseként. Szirmai Imre a *stroke* jelentését vizsgálva megkérdőjelezi a szó szükségességét, mivel különböző betegségformákat mos össze, tehát nem alkalmas arra, hogy szakszónak tekintsük (agyi embólia, agyi infarktus, agyvérzés stb.). Magában az angolban is szókapcsolatban, összetétellel szűkítik a jelentését: *apopleptic stroke*, *ocular stroke*, *heat-stroke*, *sun-stroke*. Manapság egyformán *stroke* a korábbi *ischemia*, valamint az *amaurosis fugax* (a retina keringészavara az ellátó ér múltó vagy végleges embóliás elzáródásával). (III. 1: 25–6).

Rendszerszerűség

A terminológia és a helyesírás egységessége, szabályszerűsége alapvető követelmény az egyes szaknyelvek rendszertani kategóriáinak leírásakor. Számos példát látunk erre a növény- és az állattan, a kémia, illetőleg a földrajzi tulajdonnevek esetében. Az orvosi nyelvben most folyik a vírusok nevének egységesítése. Nemzetközi megegyezés szerint a rend-, alcsalád-, család- és nemzetségeket nagybetűvel kezdjük, és dőlt betűvel írjuk. A nemzetség nevével egybeírandó a *vírus*. A fajra utaló megnevezés kisbetűs, kivéve a személynévi, helynévi eredetű alakulatokat. Az utóbbiakat nem kurziváljuk. Ebben a pontban a példák kurziválásakor nem a nyelvészeti közleményekben megszokott módon,

hanem a szakterület sajátos kívánalmainak megfelelően használjuk a dölt betűs szavakat:

Poxviridae család, *Chordopoxvirinae* alcsalád, *Orthopoxvirus* nemzetség, vaccina vírus.

Köznyelvi használatban a család-, alcsalád-, nemzetség- és fajnevek kisbetűsek, és nincs szükség kurziválásra sem: picornavírus család, enterovírus nemzetség. Egyelőre nem született egyértelmű javaslat az alfaj- (típus-), törzs- és változatnevek leírására, de maga a rendszertan sincs kellően kimunkálva.

A vírusnevek írását is megkönnyíti a korábban vázolt angolos betűszói rövidítés, amely bonyolultabb formulát eredményez, ha további betű-szám kombináció járul hozzá: humán coxsackie vírus A1; röviden HCV-A1. (III. 1: 27–33; III. 2: 26–9)

Összegezés

A nemzetközi orvosi nyelv újabb – ezúttal angol nyelvű – globalizációja korunk természetes folyamata. Ezzel együtt, ugyanakkor ellenében másik irányzat is hat, a lokalizáció. Mindkettőre jó példát láthatunk a Magyar Orvosi Nyelv című folyóiratban, amely a nemzetközi szaknyelv új elemeinek értelmezésével, magyarozásával hozzájárul a globalizációhoz, de a magyar megfelelőket sürgetve, keresve és népszerűsítve a lokalizációt erősíti. A két irányzatnak egyformán megvan a létjogosultsága: a nemzetközileg egységes terminológia a szakemberek nélkülözhetetlen eszköze, míg az anyanyelvi – így magyar nyelvű – megfelelők a nagyközönséghez is szólnak, és az orvos-beteg kapcsolat elengedhetetlen feltételei.

Irodalom

- AkH.¹² 2015. = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenkettedik kiadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bakos Ferenc (szerk.) 1999. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró Ágnes (szerk.) 1989. *Szaknyelvi divatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) 2007. *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest.
- Heltai Pál 2004a. Terminus és köznyelvi szó. In: *Szaknyelv és szakfordítás*. Szerk. Dróth Júlia. Szent István Egyetem, Gödöllő. 25–45.
- HKSz. 1988. = *Helyesírási kéziszótár*. Szerk. Deme László, Fábíán Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Közgazdasági helyesírási szótár* 2002. Szerk. Bárányné Szabadkai Éva, Mihalik István. Tinta Kiadó, Budapest.

- Kurtán Zsuzsa 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Magyar Orvosi Nyelv*. Alapító-főszerkesztő prof. dr. Bősze Péter. Megjelenik a Magyar Szakírók Szövetsége, az MTA Orvostudományi Osztálya, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Orvosi Kamara és az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia gondozásában évente kétszer. 2001– .
- MHSz*. 1999. = *Magyar helyesírási szótár*. Szerk. Deme László, Fábián Pál, Tóth Etelka. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Orvosi helyesírási szótár*. Főszerk. Fábián Pál – Magasi Péter. Akadémiai Kiadó – Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Budapest, 1992.
- Phillipson, R. 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- Szirmai Imre 2003. Stroke: balegyenes a nyelvre. *Magyar Orvosi Nyelv*. 1. sz. 25–6.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Zimányi Árpád 2006. A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 2. sz. 176–186.

III.

Szociolingvisztika

A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemi és főiskolai hallgatók körében

Bevezetés

A dialektológia oktatásának nagy hagyománya van egyetemünkön (Szabó T. 1953, Kálmán 1982, Sebestyén 1982, Imre 1991), és hasonlóan eredményes múltra emlékezhetünk vissza főiskolánk (2016-tól egyetemünk) nyelvészeti tan-
székének korábbi időszakából (Fekete 1990. 40). A Bologna-típusú (BA-MA) oktatásra való áttéréssel azonban szűkebb órakeret jutott a nyelvjárástani tárgyaknak (Zimányi 2013. 115, 126). Különösen a tanszékünkön igen gazdag szabadon választható kínálat visszafejlesztését fájjaljuk (pl. Magyar nyelvjárástörténet, Nyelvjárási szövegek lejegyzése és elemzése).

Maradva a felsőoktatás területén, olyan attitűdvizsgálatot készítettem, amely főiskolai és egyetemi hallgatók körében a nyelvjárásokkal és a nyelvjárásiassággal kapcsolatos beállítottságot vizsgálja. Ezek fontosságát kellőképpen hangsúlyozza a Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv is: a fő kutatási területeket bemutatva – az állapotvizsgálat, a szinkrón változásvizsgálat, a kontaktusvizsgálat után – negyedikként szól az attitűdvizsgálatokról. „A nyelvjárások megmaradásának, gyorsabb vagy lassúbb visszahúzódásának, reneszánszának, s az ezzel összefüggő nyelvrendszer-tani kérdések vizsgálatának fontossága [...] a társadalmi változások folyamányaként mára még nyilvánvalóbb.” (Kiss szerk. 2001. 67) Az attitűdvizsgálatok már az 1990-es országos anyanyelv-oktatási napokon is szóba kerültek (vö. Fekete i. m.), és az utóbbi két évtizedben több vizsgálat is zajlott ebben a témában (Kontra 1997, Molnár 2002, Bokor 2004).

Eredetileg nagyobb létszámú elsőéves magyar szakos hallgató véleményét kívántam volna megtudakolni, tehát olyankét, akik nem tanultak sem dialektológiát, sem szociolingvisztikát. De a kezdő évfolyam alacsony létszáma miatt be kellett vonni a vizsgálatba nem magyar szakos hallgatókat is, akikkel a Beszédművelés c. tárgy keretében találkozunk. Domonkosi Ágnes kolléganőmnek köszönhetően pedig egyetemisták adataival is bővült a korpusz: szíves segítségével a Károli Gáspár Református Egyetem magyar szakos hallgatóinak kitöltött kérdőíveit is feldolgozhattam, ily módon is tovább árnyalva a képet.

A felmérésben 2014 szeptembere és 2015 februárja között összesen 79 fő vett részt a következő megoszlásban: 11 elsőéves magyar szakos főiskolai hallgató, 30 elsőéves nem magyar szakos főiskolai hallgató (Eger), 38 másod- és harmadéves egyetemista (Károli).

A felmérés előzményének tekinthetjük Kiss Jenő korábbi munkáját (2009), bár magát az elképzelést – és a kérdéssort – attól függetlenül alakítottam

ki, szándékosan csak utólag hasonlítottam össze a Magyar Nyelvőr-beli tanulmánnyal. Végül is – részben vagy teljesen – hat kérdés azonos, illetve hasonló, ezzel is további alapot szolgáltatva az összevetéshez, amelyet kontrolladatként az érintett kérdések értékelésének végén ugyancsak feltüntetek.

A válaszok értékelése

1. A hallgatók összetétele születési helyük és lakóhelyük szerint

a) Születési hely

	Nagyváros	Kisváros	Falu
Főiskola m.*	7	3	1
Főiskola	12	17	1
Egyetem	28	10	0

* A továbbiakban: Főiskola m. – magyar szakos egri főiskolások; Főiskola – nem magyar szakos egri főiskolások.

b) Lakóhely

	Nagyváros	Kisváros	Falu
Főiskola m.	0	8	3
Főiskola	6	11	13
Egyetem	23	11	4

Ezek az adatok nem csupán felmérésünk szempontjából tanulságosak, hanem arra is rávilágítanak, hogy milyen összetételi különbség van a vidéki főiskola és a fővárosi egyetem hallgatói között. A budapesti egyetem fő vonzáskörzete – mondhatnánk: érthető módon – a főváros, ezért lakhelyük gyanánt közel kétharmaduk a nagyvárost jelölte meg. Feltűnő viszont, hogy az egyetemisták között alig akad falun lakó, míg az egri főiskolai hallgatók jóval nagyobb arányban laknak községben. Ennek mélyebb elemzésébe most nem bocsátkozunk, de az árnyaltabb véleményalkotás céljából vizsgálni lehetne, hogy a falun lakók már eredetileg – tehát már szüleik, nagyszüleik révén – is ott laktak-e, vagy valamilyen város közelsége folytán onnan kiköltöztek (pl. anyagi vagy egyéb okok miatt), tehát a községben nem őslakosok. Ez ugyanis nem mindegy, éppen a nyelvváltozatokkal kapcsolatos tapasztalataik és beállítottságuk miatt.

2. Került-e közvetlen kapcsolatba valamilyen nyelvjárással?

	Igen	Nem
Főiskola m.	4	7
Főiskola	23	7
Egyetem	20	18

A lakóhelyet jelölő adatok birtokában nem meglepőek ezek az arányok. Mutatja a dialektológiaoktatás nehézségét, hogy az egri magyar szakos hallgatók kétharmada, a budapesti egyetemisták közel fele nem is került közvetlen kapcsolatba valamilyen nyelvjárással. Ezzel szemben a nem magyar szakos főiskolások háromnegyede igennel válaszolt erre a kérdésre (vö. a lakóhelyül megadott falusi-kisvárosi környezet dominanciáját).

Kontrolladat: a Magyar Nyelvőr-beli vizsgálat budapesti egyetemistákra vonatkozó megállapítása az ELTE 358 hallgatójának válaszában alapul, ezek szerint a budapesti egyetemisták 92%-ának „nincs nyelvjárási háttere” (Kiss 2009. 3).

a) Ha igen, akkor milyen módon, milyen környezetben, kikkel?

A válaszadók többsége a vidéki rokonokat, ismerősöket, iskolatársakat, kollégiumi társakat említi. Többen hivatkoznak arra, hogy találkoztak, kapcsolatban voltak vagy vannak határon túli (a válaszokban megnevezve: felvidéki és erdélyi) magyarokkal, Ezek a válaszok azt valószínűsítik, hogy ily módon csak felszínes benyomásaik lehetnek a nyelvjárási beszédmódról, de legalább van valamilyen tapasztalatuk.

Csak néhányan jelezték hogy nyelvjárási környezetben élnek vagy éltek (a 47 igen válaszból mindössze 5-en). Az egyik válaszadót idézve: *Lakhelyemen mindenki így beszél.* (A továbbiakban az idézeteket kurziválva és idézőjel nélkül közöljük.) A 2009-es országos felmérés előbbi adatára – a „nyelvjárási háttérre” – visszautalva azonosnak tekinthetjük az arányokat, ha csupán a nyelvjárási környezetben élőket vesszük figyelembe (47-ből öten, azaz kerekítve 10%.)

b) Ha igen, akkor milyennek találta a nyelvjárási beszédet? Miért?

A főiskolai hallgatók a következő szavakkal, kifejezésekkel válaszoltak: *érdekesnek, furcsának – furának – furának, de hozzászórtam – furcsának de érthetőnek – szokatlannak, idegennek (kisvárosi) – viccesnek – régimódinak (kisvárosi születésű, falun élő válaszadó) – falusinak, parasztosnak (kisvárosi születésű, falun élő válaszadó) – érdekesnek egyedinek, megnyugtatónak – lenyűgözőnek – engem nem zavart – szépnek, lakhelyemen mindenki így beszél – szebb, tisztább, érthetőbb, magyarosabb (kárpatáljai rokonoktól hallja) – ebben nőttem fel, természetesnek tartom – egy idő után már természetesnek tűnt.* Egy válaszadó a *jöszökök* igealak számára furcsa használatát nevezte meg. – Tartalmas fejtegetéssel is találkozhatunk: *Csik megyében és Gyimesben tett látogatásaim*

során volt szerencsém megtapasztalni. Nagyon szépnek, ízesnek, érdekesnek tartom, el tudnám hallgatni bármeddig. Tisztelem őket, a hagyományait, amelyek tulajdonképpen a mieink is.

Némileg különböznek a főiskolások olykor csupán benyomásokat tükröző válaszaitól a budapesti egyetemistáké. Egyrészt nem elsőévesek, másrészt pedig többen már tanultak dialektológiát és/vagy szociolingvisztikát, ezért a felszínes megállapítások helyett-mellett tartalmasabb megjegyzéseket is tesznek: *szórakoztatónak, érdekesnek, színesnek – érdekesnek, szépnek – szokatlannak – furcsa, de hozzászoktam – izgalmasnak, érdekesnek, de néha zavarónak a nagy különbségek miatt (a másik kérdésre nem-mel válaszolt) – sokkal változatosabb, mint a köznyelv – a tót nyelvjárást idegennek éreztem – szívesen tanultam a kifejezéseket – semleges vagyok – ízesnek, belsőségesnek (sic!) – számomra kedves bölcsészhallgatóként – kifejezőnek, világos és színes szófordulatok, jellegzetes intonáció jellemzi.*

3. Hallott-e rádióban, televízióban nyelvjárást használó hivatásos beszélőt (riportert, műsorvezetőt, színészt)?

	Igen	Nem
Főiskola m.	10	1
Főiskola	22	8
Egyetem	30	8

a) Ha igen, hogyan értékeli, ha hivatásos beszélő nyelvjárást használ?

	Elfogadja	Elutasítja	Nem válaszolt
Főiskola m.	8	2	1
Főiskola	6	0	24
Egyetem	6	6	26

A felmérésben részt vevők nagy többsége már hallott nyelvjárást használó hivatásos beszélőt a rádióban és a televízióban. Az igen válaszok magas arányán csodálkozhatunk, ugyanis az utóbbi évtizedekben nem jellemző a médiumokban ez a sajátosság. (Korábban viszont jeles szakemberek, rádiós személyiségek váltak népszerűvé tájnyelvi kiejtésüket megőrizve. Mindenekelőtt Lőrincze Lajost említhetjük, aki 1952-től közel négy évtizeden át volt hallható az Édes anyanyelvünk című heti műsorában. Erőtelesebb tájnyelviség jellemezte Buga doktort, enyhébb a jogi kérdésekben szakértőként közreműködő Erős Pál kiejtését.). Manapság a rádióban és a televízióban egyaránt szereplő meteorológus enyhe palócos kiejtése már feltűnő jelenség az átlagember számára is – ahogy erre több válaszadó is utalt.

Az igen válaszok ellenére csak kevesen vállalkoztak arra, hogy minősítsék a médiaszereplők nyelvjárásiasságát. A magyar szakos főiskolások döntő többsége toleráns véleményt adott, ezen belül a nem magyar szakosok egyike sem kifogásolta, de a budapesti egyetemisták közül többen negatívan nyilatkoztak.

Az egyetemisták véleményéből: *érdekesnek – sajnálatosnak – nem odailőnek – szokatlannak – nem tetszett – jónak – emberközelinek – teljesen pozitívnak.* Egy bővebb válasz: *Első hallásra érdekes, de hamarabb felfigyelek, és tovább is elhallgatom, mint a köznyelvi beszélőt.*

A főiskolások értékeléséből: *Negatívnak, nem tartom előnyösnek, nem volt túl szép. – Elsőre még furcsa, de meg lehet szokni, és a beszélő is kezd egyre magyarosabban beszélni. – Eleinte nevetségesnek találtam, műveletlennek éreztem. – Szerintem még érdekesebbé teszi a műsort. – Egy-két esetben nagyon is jól hangzik. – Szépnek tartom, ez is mutatja a magyar nyelv változatosságát, amire mindenkinek büszkének kéne lenni.*

4. Egyenértékűnek tartja-e a nyelvjárást a köznyelvel?

	Igen	Megszorításokkal igen	Nem	Nem válaszolt
Főiskola m.	5	3	3	0
Főiskola	20	0	7	3
Egyetem	32	2	4	0

A résztvevők döntő többsége egyenértékűnek tartja a nyelvjárást a köznyelvel, a véleményalkotásban nincs lényegi különbség a magyar és a nem magyar szakosok között.

Néhány idézet:

Fontos a nyelvjárások ápolása, hisz ez gazdagítja a szókincset, de a köznyelvnek és a nyelvjárásnak is megvannak a sajátos szabályai, milyen körben használhatjuk.

Nem teljesen, a köznyelv mindenki számára érthető, míg a nyelvjárás nehezebb, ezért nyelvi akadályok is létrejöhetnek. De ettől még nem zavaró, és ugyanolyan fontos és értékes.

Nem feltétlenül, mert sok régies, olyan szót használ a köznapi életben, ami már kikopott, nem divatos.

Elméleti szempontból egyenlőnek tartom, gyakorlatilag ha nyelvjárást hallok, számomra mindig archaikus, furcsa. (Ez utóbbi egyetemista válasza, az előzőek főiskolásoktól származó idézetek.)

5. Milyenek tartja a közvélekedést a nyelvjárási beszéddel kapcsolatban?

A főiskolások válaszai meglehetősen negatív képet tükröznek: *az emberek viccesnek tartják – a műveletlenség jelének tartják – sokan kitiltanak a médiából – a legtöbb ember nem tudja értékelni, kigúnyolja – a társadalom kitaszítja a nyelvjárást használókat – az emberek többsége nem foglalkozik vele – nem tartják fontosnak, hogy fennmaradjon – rácsodálkoznak, megmosolyogják az emberek – parasztosnak titulálják – a társadalom most már elég jó kezeli*

Az iskolázatlanságot, műveletlenséget szimbolizálja, szívesebben hiszünk olyanoknak, aki az elfogadott köznyelvet alkalmazza.

Hasonlóan negatív kicsengésűek az egyetemisták válaszai is: *teljesen változó a megítélés – két erős pártra szakad a vélekedés – erős negativitás jellemzi – ritka a pozitív vélemény – mindenképpen negatív, általában a parasztkra jellemző – stigmatizálják (5 válaszban szerepel) – diszkriminálják – a képzetlenséggel azonosítják – alacsonyabb rendűnek tartják – az iskolában igyekeznek leszoktatni róla.*

Két hosszabb válasz: *Néhol barátságosnak, néhol kirekesztőnek, gúnyosnak. Ennek oka lehet például a távolság, a média hatása, a tudatlanság.*

Egy rövid kutatás keretében meggyőződhettem, hogy a középosztálybeli kisvárosi emberek túlnyomó többsége igen erősen lenézi.

Kontrolladat. A Magyar Nyelvőr-beli felmérés konkrétan fogalmazza meg a kérdést: „Élnek ma is tévképzetek a nyelvjárásokról a magyar társadalomban?” A válaszadók 81%-a szerint igen (műveletlen, hibás, durva, elavult beszédmód), 17%-a nem hallott ilyenekről, 2%-a szerint nem élnek tévképzetek (Kiss 2009. 5).

6. Fölfigyelt-e arra, hogy a kabarékban, stand-up-okban sajátos szerepe van a nyelvjárási beszédnek?

	Igen	Nem
Főiskola m.	7	4
Főiskola	20	10
Egyetem	32	6

a) Milyenek látja a nyelvjárási beszéd alkalmazását a kabarékban, stand-up-okban?

Magam ezt igen lényeges területnek vélem, és hipotézisem próbája gyanánt tettem föl ezt a két kérdést. Feltételezésem annyiban bebizonyosodott, hogy a fiatalok többsége számára is nyilvánvaló, hogy ebben a műfajban sajátos szerep jut a nyelvjárási beszédnek, hiszen összességében több mint kétharmaduk nyilatkozott így (l. a táblázat adatait). A kifejtő kérdésre adott válaszaik előtt következtek korábban megfogalmazott véleményem, amelyből kiderül, hogy

mevlátásom szerint ebben a műfajban igen gyakran negatív képet festenek a nyelvjárási beszélőről. A közszolgálati rádió 2010 szilveszteri kabaréjának több magánszámában és jelenetében meglepően sokszor kerültek elő a nyelvhasználat kérdései: húsz műsorszám közül kilenc hozható összefüggésbe valamilyen nyelvi, nyelvjárási jelenséggel. Akkor a következőképpen értékeltem az elhangzottakat: „Már csak gyakorisága miatt is érdemes felfigyelni erre az értékítéletet tükröző eljárásra, amely a városi ember szemszögéből téves beállításban látja és láttatja a nyelvjárásiasságot. Az utóbbi néhány évtizedben vált meghatározóvá ez a szemlélet, míg az 1980-as évek előtti kabarék számai főként a helyzetkomikumra építettek, és mentesek voltak a bántó, nyelvileg megalázó kitételektől. Pedig akkor még nem létezett a politikailag korrekt nyelvhasználat fogalma, amely a mások érzékenységét nem sértő nyelvi megoldásokat követeli meg. Szembetűnő jelenség, hogy a szokásostól eltérő beszédsajátosságok és a köznyelvitől különböző ejtés mód a hanggal történő ábrázolás, személyiségrajz legalapvetőbb eszköze. Több formájával talákoztunk [...] Előszeretettel alkalmazzák a tájnyelvi ejtés módot. Ez önmagában nem lenne baj, ám szinte kivétel nélkül a megbélyegzés eszközeként a nevetségesség, buta, műveletlen ember jellemzését szolgálja. Néhány évtizeddel ezelőtt sokkal toleránsabb volt a közvélemény a nyelvjárásban beszélőkkel szemben, és a nyilvánosság előtt sem kellett szégyellniük beszédmódjukat.” (Zimányi 2011)

Ezzel szemben a felmérésben részt vevők többsége nem érezte bántónak a nyelvjárásiasságot. A magyar szakos főiskolások véleményéből: *nagyban hozzájárul a komikumhoz – beszédhibaként parodizálják – humoros, nem bántó jellegű – még viccesebbé teszi a tréfát.*

A nem magyar szakos főiskolások válaszaiból: *semmi baj, ha parodizálják – a vicces, nevetségesség kiemelésére – életszerűbbé teszi az előadást – vicces elemként használják, része az előadásmódnak – sokan viccesnek tartják, de általában a butaság szimbólumának szánják – vicces hatást tesz – aranyosnak, viccesnek találok, megvan a maga hangulata – nem degradáló, hanem humorforrás, ha vidéki környezetet akar bemutatni – pozitív irányból közelítik meg – azt akarja elérni, hogy kinevessék őket – a parodizálás célját szolgálja, humoros – olykor vicces, olykor sértő – vidéki hangulat megteremtésére – színesnek, szórakoztatónak találok.*

A budapesti egyetemisták mevlátása viszont némileg különbözik az eddiegtől, többen kritikát fogalmaznak meg: *bizonyos mértékig vicces, eltúlozva azonban idegesítő – a fizikai munkát végző embereket személyesítik meg – jól mulat, aki felismeri a sajátját, önirónia – viccforrásként – felhőborítónak, hogy mindig pejoratívan jelennek meg a nyelvjárások – erőltetettnek: nem hinném, hogy egy nyelvjárást beszélő tényleg így beszél – mulattatóan hat, mint az idegen akcentus – többségben vannak az izléses viccek, nem hinném, hogy sértő – szórakoztató, nincs más szerepe – a humor része, hogy kifarodizálják a nyelvjárásban beszélő embereket is, nem sértő, hanem vicces – viccessé teszi az előadást,*

de néha sztereotípiákat alkalmaz – tovább erősíti a stigmatizálást – nem kigúnyolják a nyelvjárást (sic!) – nem a beszélőket figurázza ki, hanem megteremti a humoros közeget – jó forrása a humornak – bizonyos előadók beszédében pont a nyelvjárás az érdekes – általában negatív sztereotípiák kapcsolódnak hozzá.

Sokan tehát a humor és a vicc kategóriájába sorolják a kabarékban megjelenő nyelvjárásiaságot, ez pedig az ítéletalkotás árnyalt voltáról, mélységéről – pontosabban azok hiányáról – árulkodik. (A stigmatizáltságról vö. Kiss szerk. 2001. 47.)

7. Jelentenek-e a nyelvjárások nyelvi-kommunikációs akadályt a magyar anyanyelvűek kapcsolatában?

	Igen	Nem
Főiskola m.	6	5
Főiskola	22	8
Egyetem	16	21

Figyelemre méltó, hogy a magyar szakos főiskolások több mint fele, a nem magyar szakos főiskolások közel háromnegyede igenlő választ adott, míg az egyetemistáknak csupán 40%-a vélekedett így. Az utóbbiban közrejátszhatott a kellő tájékozottságuk, mivel többségük már tanult dialektológiát és/vagy szociolingvisztikát.

a) Ha igen, akkor milyen akadályt jelentenek?

Néhány válasz: *A szókincs és a kiejtés különbsége miatt nehéz a kölcsönös megértés. egy személy beilleszkedését gátolják a csoportba. Ha gyors a beszédtempó – szélsőséges esetben fordulhatnak elő megértési nehézségek. – Rosszalló véleményt formálunk az illetőről, esetleg kikerüljük a társaságban. – A nyelvjárásban beszélők elhelyezkedése kommunikációs munkakörökben szinte lehetetlen.*

Kontrolladat: az e kérdésre válaszolók több mint fele szerint jelenthetnek, 31%-uk szerint nem jelentenek, 15%-uk szerint jelentenek. A felmérésben részt vevők harmada nem válaszolt (Kiss 2009. 7).

8. Milyen nyelvjárási jelenségeket ismer?

Ennek a kérdés nem bizonyult egyértelműnek: kétféleképpen értelmezték. A válaszadók többsége pusztán a közismert nyelvjárástípusokat közül sorolt fel néhányat, kisebb részük nevezett meg konkrét nyelvjárási jelenségeket. Az utóbbi az egyetemistákra jellemző, akik már tanultak dialektológiát.

A magyar szakos főiskolások közül heten a palóc, négyen a *szegedi*, kettő-kettő a *székely* és a *csángó* nyelvjárást nevezték meg, egy-egy fő a *jász* és a *szláv* dialektusra utalt.

A nem magyar szakos főiskolások válaszaiból: *palóc* (8), *szegedi* (5) *szögedi* (1), *székely* (5), *matyó* (1), *cigány* (1), *falusi* (1) dialektus. Ezekon kívül a következő fogalmakat nevezték meg: *kevertnyelvűség – ragozási különbségek – hangi* (sic!) *elváltozások – sok ly betűt használnak* (sic!) – *zsacskó, zacskó helyett*.

Az egyetemi hallgatók válaszaiból: *palóc* (5), *székely* (5), *csángó* (4), *erdélyi* (3), *borsodi* (1) dialektus. Nyelvjárási sajátosságok: *érdekes, elavult szóhasználat – kiejtés* (4) – *zárt nyílt hangok* (sic!) – *i-zés* (4) – *ö-zés* (5) – *sz-ezés – zárt ë – nákolás* (3) – *szóhasználat* (2) – *megnyomják a t betűt – erős t – hűtő ejtésmód hűtő helyett – hangok egyéni használata – diftongusok – ö, á nyomatékosabb* (√) – *ö, á túlsúlya* (√) – *egyres magánhangzók többszöri alkalmazása* (√).
(√) = nem tanult dialektológiát

9. Véleménye szerint Magyarország lakosságának hány százaléka beszél nyelvjárásban?

	%
Főiskola m.	30
Főiskola	30
Egyetem	48

A jelzett átlagokon belül a szélső értékek: magyar szakos főiskolások 7%, 10%, 70%, nem magyar szakos főiskolások 10% (3), 75%, egyetemi hallgatók 5%, 80% (2), 100%.

Kontrólat: a Magyar Nyelvőr adatai szerint az 50% fölötti becslések vannak többségben, igaz, a felmérésben részt vevők fele erre a kérdésre nem válaszolt. A szélső értékek a jelen vizsgálattal azonos módon szóródnak (Kiss 2009. 3).

10. Van-e jövőjük a nyelvjárásoknak?

	Van	Nincs	Bizonytalan	Nem válaszolt
Főiskola m.	6	5		
Főiskola	15	11	4	
Egyetem	14	8	13	3
– tanult	5	4	11	1
– nem tanult	9	4	2	2

A főiskolások mintegy fele optimista, másik fele viszont határozottan bo-rúlító. Bizonytalan választ csak néhányan adtak.

Az egyetemisták eredményeit tovább árnyalhatjuk, ha elkülönítjük a dialektológiát már tanult és a tárgyat még nem tanult hallgatók válaszait. Akik még

nem tanultak dialektológiát, bátrabban mertek pozitív választ adni, amíg a tárgyat már elvégzett hallgatók jellemzően bizonytalanok, azaz többféle szempontot egymás mellé állítva, nem vállalkoznak egyértelmű jóslásra.

Az egyetemi hallgatók válaszaiból:

Kell lenniük, elvégre a nyelvjárásokban él tovább a magyar kultúra egy része.

Nincs, mert a nyelvjárási beszélők kihalnak, a fiatalok átveszik a köznyelvet, és nem fogják továbbadni leszármazottaiknak a nyelvjárást.

Ez kizárólag a politika jövőjétől és a nyelvművelés téziszfelállításától függ.

A főiskolások többsége csak rövid választ (igen, nem) adott, véleményt, indoklást csak néhányan írtak, közülük egy idézet: *Ha a média továbbra is befolyásolja a fiatalokat, akkor nincs.*

Az egyetemi hallgatótól származó iménti első idézetünk erősen emlékeztet a Magyar dialektológia című tankönyvben a nyelvjárások elsődleges szerepkörét bemutató fejezet 3. pontjához: „A nyelvjárások a helyi kultúrát hordozzák, illetőleg a helyi kultúra újratereztésének eszközei” (Kiss szerk. 2001. 51–52). A hallgatók válaszaival mellé téve ugyaninnen érdemes kiemelni a nyelvjárások jövőjéről valló fontos megállapítást: „Magyarországon a fő kérdés az, hogyan alakul a nyelvjárási beszélőknek a köznyelvhez és saját nyelvjárásukhoz való viszonya. A nyelvjárások jövőjét ugyanis nagyrészt a nyelvjárási beszélők attitűdje fogja meghatározni.” (Uo. 67)

Kontrolladat: a korábbi vizsgálat adatai szerint a válaszadók 16–33% nyilatkozott derűlátóan (Kiss 2009. 7).

11. Általános és középiskolai tanulmányai során foglalkoztak-e a nyelvjárásokkal?

	Igen	Nem
Főiskola m.	10	1
Főiskola	19	11
Egyetem	16	22

A három csoport válasza lényegesen elütnek egymástól: a magyar szakos főiskolások szinte egyöntetűen igennel feleltek, a nem magyar szakos főiskolások kétharmada is pozitív választ adott. Ezzel szemben az egyetemistáknak csupán 40%-a emlékezett úgy, hogy korábban is már tanult valamit erről a témáról.

Vajon mivel magyarázható ezt a markáns különbség? Talán azzal, hogy a vidéki főiskolások nagyobb arányban éltek nyelvjárási környezetben, korábban is már találkozhattak és – a 2. kérdésre adott válaszuk tanúsága szerint – találkoztak is nyelvjárási beszélővel. Ez a budapesti egyetemisták esetében kevésbé gyakori jelenség volt. Ennek következtében az utóbbiak kevésbé figyeltek fel a tájnyelviségre, illetőleg a fővárosi vagy nagyvárosi iskolában valóban nem tértek

ki erre a témára, amíg ez vidéken sokkal kézenfekvőbb lehetett. Mindenesetre a 2. és a 11. kérdésekre adott válaszok ebből a szempontból koherens módon összefüggnek.

Összegezés

A gondolatébresztő válaszok értékelésekor érdemes figyelembe venni azt, hogy a mai felnőtt társadalom legfiatalabb tagjairól van szó, az 1990-es évek közepén született, ma 20 év körüli korosztályról. Beállítottságuk, viszonyulások meghatározó lesz életük következő szakaszában, ezért nem mindegy, hogy milyen tájékozottsággal bocsátja ki a jövő magyartanárait a felsőoktatás. A szociolingvisztikai alapok érvényesítésével a kívánt irányban befolyásolhatjuk nyelvszemléletüket. Az új, osztatlan tanárképzésben önálló diszciplínaként csupán egyetlen tárgy képviseli ezt a területet: mind a négy + egy éves, mind az öt + egy éves képzési formában az úgynevezett „közös képzési szakasz”-ban, azaz az első három évben, a Nyelv és társadalom ismeretkörén belül mindössze egyetlen szó utal a dialektológiára. Ez azonban nem zárja ki, hogy más kurzusokon belül ne érintsük a nyelvjárásokat (KKK 18, 22).

Irodalom

- Bokor József 2004. A nyelvi attitűdök néhány összefüggése a Muravidéken. In: *Ember-központúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós. Szombathely. 24–28.
- Fekete Péter 1990. „...A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek”. In: *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. sz. Budapest. 38–41.
- Guttman Miklós 2005. *Anyanyelv, dialektus, kétnyelvűség, oktatás*. Bibliotheca Slavica Savariensis IX. Szombathely.
- Imre Samu 1991. A Csűry-iskola. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő, Szűcs László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 298–306.
- Kálmán Béla 1982. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. *Magyar Nyelvőr* 191–199.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 1–14.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 224–232.
- Molnár Zoltán Miklós 2002. Mai dialektológiai vonatkozású vizsgálati lehetőségekről. In: *IV. dialektológiai szimpozion*. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman

- Miklós. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. Szombathely. 193–199.
- Sebestyén Árpád 1982. Oktassunk-e nyelvjárást az egyetemen? In: *Dialektológiai szimpozium*. VEAB Értesítő. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém.
- Szabó József 1996. A nyelvjárások helye és szerepe az iskolai oktatásban. In: *Iskolakultúra*. 1. sz. 67–74.
- Szabó T. Attila 1953. A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángók körében. *Magyar Nyelv* 508–514.
- Zimányi Árpád 2011. Nyelvi beállítottság és értékítélet a kabaréban. In: *Édes Anyanyelvünk* 2. 3.
- Zimányi Árpád 2013. Nyelvészeti tantárgyaink rendszere az alap- és mesterképzésben. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei XL. Tanulmányok a magyar nyelvről*. Szerk. Eöry Vilma. Linceum Kiadó, Eger, 111–126.

